

Ludwik Sawicki.

Materiały do znajomości prehistorji Rosji*).

(Matériaux à la préhistoire de la Russie).

Z VII tablicami i 5 rycinami w tekście — Avec VII planches et 5 gravurys au texte.

Zagadnienie epipaleolitu stanowisk wydmowych.

O stanowiskach wydmowych rosyjskich, bez przesady, można powiedzieć, iż nie były one dotychczas przedmiotem poważnych badań ani pod względem prehistorycznym, ani pod względem geologicznym. Zagadnienie wieku i stratygrafji wydm rosyjskich dotąd oczekuje na rozwiązanie. W pracy P. A. Tutkowskiego wydm zostały potraktowane jako jeden z dowodów uzasadniających pogląd autora na istnienie pustyń w różnych okresach geologicznych. Zgodnie z tem Tutkowskij zalicza wydmę do *barchanów* i powstanie ich wiąże z istnieniem pustyń w „epoce potrzeciorzędowej“⁸²⁾. Pogląd ten dziś już jest przestarzały i nie da się utrzymać.

Wydmę rosyjskie, podobnie jak u nas, masowo występują w pradolinach większych rzek niżowych. Ani morfologia tych utworów, ani stosunek ich do teras rzecznych, ewentualnie do poszczególnych faz recesji ostatniego zlodowacenia, nie zostały dotąd ustalone. Jak to już zazaczyłem, brak jest również danych odnośnie stratygrafji kulturowej i geologicznej tych utworów. Podjęcie badań w tym kierunku posiada bardzo ważne znaczenie, zarówno z punktu widzenia potrzeb geologii, jakoteż prehistorji.

Badania geologów rosyjskich wykazały obecność starych teras w pradolinach różnych rzek⁸³⁾. Szczególnie cenne i ciekawe materiały, dotyczące zagadnienia budowy pradolin, oraz wieku teras środkowego dorzecza Dniepru, opublikował T. E. Oppokow⁸⁴⁾. Uczony ten wykazał, iż t. zw. *terasa środkowa*, wznosząca się nad doliną łąkową, *jest dyluwjalnego wieku*. Na zdenudowanych partjach brzegowych tej terasy występują wydmę, których powstanie

*) Patrz część I-a „Przegl. Arch.“ t. III, zes. 2, str. 81—110. Przypis. Redakcji.

⁸²⁾ P. A. Tutkowskij: Iskopajemyja pustyni siewiernago połuszarja. Moskwa, 1910.

⁸³⁾ W. Dokuczajew: Sposoby obrazowanija riecznych dolin Jewrop. Rossii. Petersburg, 1878. Tegoż: Owrażnyj alluwij Nowych Senzar. „Wiestnik Jestiestwoznanija“ Nr. 6. 1890. S. Nikitin: Strojenije riecz. dolin Śred. Ros. Petersburg, 1884. Tegoż: Bassiejn Oki. Petersburg, 1895. Tegoż: Bassiejn Wołgi. „Trudy eksp. dla izsled istocz. glav. riek Jewr. Ros.“. Petersburg, 1899.

⁸⁴⁾ E. Oppokow: K woprosu o sposobie i wriemieni obrazowanija riecznych dolin w oblasti średniago Pridnieprowia. „Jeżeg, po Gieol. i Minier. Ros. T. VIII, str. 74—108.

należy odnieść do okresu periglacialnego. W związku z tem można się spodziewać, iż na wydmach sytuowanych w tych i analogicznych warunkach zostaną znalezione materiały paleolityczne. Narazie, faktem bezspornym jest obecność na tych stanowiskach zabytków epipaleolitycznych. Przy obecnej wielce niedostatecznej znajomości prehistorji wydm rosyjskich, reprezentują one najstarszy poziom kulturowy stanowisk wydmowych⁸⁵⁾.

Znajdujące się w muzeach materiały krzemienne przeważnie są pozbawione wartości naukowej. Główną przyczyną tego jest zmieszanie zespołów różnego wieku i różnej przynależności kulturowej przez osoby nieobznajmione z metodami racjonalnej eksploracji stanowisk wydmowych. W tych warunkach zagadnienie epipaleolitu rosyjskiego może być omówione jedynie w najogólniejszym zarysie i w sposób prowizoryczny.

Opierając się na materiałach muzealnych należy stwierdzić szerokie rozprzestrzenienie stanowisk epipaleolitycznych w Rosji europejskiej. Reprezentują one *dwie odrębne prowincje epipaleolitu rosyjskiego: południową i północną*⁸⁶⁾. Pierwszą reprezentują stanowiska o cha-

⁸⁵⁾ P. P. Efimienko: Mielkije kriemniwyyje orudja geometriczeskich i innych swojeobraznych oczertanij w russkich stojankach rannieneoliticzeskiego wzrosta. „Russkij Antropologiczeskij Żurnal“. Leningrad, 1925, str. 211—228.

⁸⁶⁾ P. P. Efimienko (l. c. str. 213) wyróżnia również „dwie zasadnicze terytorjalne i typologiczne grupy“ przemysłów mikrolitycznych. Pierwsza — *południowo-rosyjska*, obejmuje stanowiska Krymu i lewo-brzeżnej Ukrainy; druga — *zachodnio-rosyjska*, dorzecza środkowego i częściowo górnego Dniepru oraz Niemna i Wisły. Poza tem wyróżnia grupę stanowisk nadokskich, dotąd bardzo niedostatecznie zbadaną.

Z prawdziwym żalem należy stwierdzić, iż wyżej cytowana publikacja nie stoi na tym poziomie, jakiego należałoby się spodziewać od jej autora. Grupę pół-rosyjską Efimienko charakteryzuje głównie na podstawie materiałów K. S. Merezkowskiego, pochodzących ze stanowiska Kiził-Koba, które w danym wypadku nie mogą być miarodajne. Krótka charakterystyka niektórych stanowisk ukraińskich jest najzupełniej niewystarczająca, tem bardziej, że autor prawie wcale nie ilustruje tej grupy. Rysunki narzędzi zebranych przez D. Samokwasowa nad Desną (gub. czernihow.), które autor reprodukuje, uznać należy co najmniej za niewystarczające. Charakterystyka grupy „zach.-rosyjskiej“ oparta jest na... materiałach polskich, pochodzących z *bezwartościowego* zbioru Samokwasowa. Najzupełniej też niepotrzebnie Efimienko przeciążył swą pracę ilustracjami tych materiałów (aż przeszło 100 rys. narzędzi), co niewątpliwie uniemożliwiło podanie ilustracji materiałów ro-

akterze *tardenuaskim*, drugą zaś stanowiska *charakterze madleńskim*. Jakkolwiek ściśle rozgraniczenie terytorjalne, ze względu na brak odnośnych danych, nastęrcza poważne trudności — niemniej jednak zdaje się być pewnym, iż prowincja południowa obejmuje przedewszystkiem obszar Ukrainy lewobrzeżnej i południowe tereny Rosji; północna zaś — gubernie centralne, będące, według wszelkiego prawdopodobieństwa, ośrodkiem tej prowincji.

Południową prowincję epipaleolitu rosyjskiego reprezentują przemysły różnego wieku i o różnym zespole elementów składowych⁸⁷). Narazie, szczegółowy podział tych przemysłów jest niemożliwy. W porównaniu z typowymi przemysłami *tardenuaskimi* Europy zachodniej wykazują one pewne różnice lokalne (tab. XVIII, rys. 12—29). Z jednej strony występują w nich narzędzia obce tym przemysłom, z drugiej zaś daje się zauważyć nieobecność, względnie ubóstwo narzędzi charakterystycznych dla przemysłów *tardenuaskich*. Z pośród tych ostatnich wymienić przedewszystkiem należy ostrza trójkątne, t. zw. odpadki mikrolityczne oraz łuszczeniaki. Z narzędzi, które są obce przemysłom *tardenuaskim* typu zachodniego, wymienić należy ostrza z trzonkiem, pochodne Font-Robert, rylce węglowe typu *azylskiego* oraz skrobacze wiórowe. Ze względu na duży udział elementów obcych omawiana grupa przemysłowa posiada charakter lokalny. Z jednej strony wskazują one na pewien związek z przemysłami epipaleolitycznymi prowincji północnej (ostrza z trzonkiem), z drugiej zaś — są dowodem zmieszania dwóch kultur: *azylskiej* i *tardenuaskiej*. Zasługuje na podkreślenie, iż

syjskich, tak bardzo mało znanych. Odbiło się to ujemnie na wartości omawianej publikacji, której cel dzięki temu nie został osiągnięty.

Charakterystyka materiałów wydmowych polskich jest powierzchowna i nierzeczowa. Wiązanie naszych stanowisk z grupą zach. rosyjską jest najzupełniej nieuzasadnione i mylne. Niesłusznie też autor wiąże stanowiska „nadwiślańskie” z nadniemeńskimi, które jako całość posiadają specjalny charakter i reprezentują grupę odrębną. Razi również posilkowanie się terminem — *mikrolit*, *mikrolityczny*, dziś już mocno przestarzałym. Posiada on ograniczone znaczenie, jako termin określający charakter morfologiczny wyrobów krzemianych i tylko w takim sensie winien być użytkowany. Zagadnienie stanowisk epipaleolitycznych czy to polskich, czy rosyjskich, wymaga wyczerpującej porównawczej analizy morfologicznej i przemysłowej, na podstawie której jedynie może być oparta ogólna charakterystyka tych przemysłów oraz stosunek ich kulturowy i chronologiczny do przemysłów pokrewnych, na innych terytoriach występujących. Tęgo, niestety, publikacja P. Efimenki nam nie daje.

⁸⁷) M. Rudinskij: *Peredistoriczni rozszuki u piwniczno-schidnij Czernigiwszczini*. „*Korotke zwi-domlennia za archieologiczni doslidi* 1925. Kijów, 1926. *Tegoż*: *Materiali do wiwczennia neoliticznoj dobi stocziszczu r. Worksa*. *Ukr. Akad. Nauk*, Kijów, 1926. M. Jakimowicz: *Diunnyja stojanki neoliticzeskoj epochi w Radomyślskom u. Kijewskoj gub.* „*Archieolog. Lietopiś Już. Rossii*”. Nr. 5—4, 1903, str. 161—173.

w inwentarzach stanowisk omawianych są licznie reprezentowane elementy właściwe przemysłom *tardenuaskim* starszym, typu *Remouchamps*, *Chaleux*, *Montaigle*. Tak zwane „strzały o ostrzu poprzecznym” występują bardzo obficie. Przedstawiają one naogół typy znane na zachodzie, prócz których szczególnie często występują formy przejściowe do ostrzy w kształcie odcinka koła (*segment de cercle*). Te ostatnie być może reprezentują późną inwazję elementów *tardenuaskich* z okręgu Morza Czarnego. Typ ten, znany poza tem z płn. Afryki (Tunis) i Indyj na terenie Rosji pld. zajmuje zwarty obszar i utrzymuje się bardzo długo, aż do eneolitu włącznie (Majkop). Zwraca też uwagę stała obecność ostrzy typu *Cabeço de Arruda* (Portugalja), które łącznie z poprzednimi wskazywałyby na bezpośredni związek omawianego obszaru z południowymi ośrodkami przemysłów *tardenuaskich*.

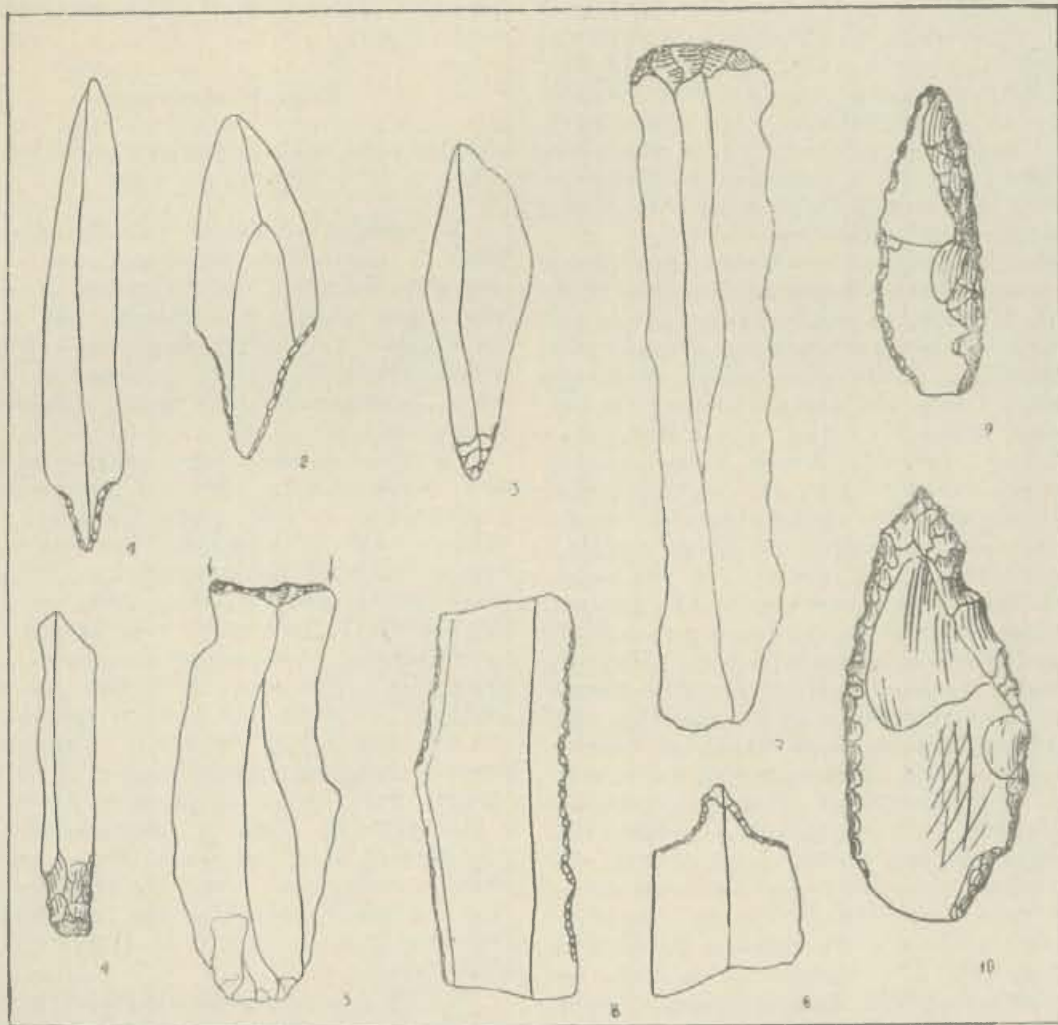
Grupa północna przemysłów epipaleolitycznych posiada charakter wybitnie odrębny. Inwentarze stanowisk tej grupy charakteryzują ostrza z trzonkiem typu Font-Robert, rylce węglowe, klinowate i łamańce, skrobacze wiórowe i przekłuwacze. Poza tem występują (być może sporadycznie tylko) nożyki tylkowe typu końcowo-orinjackiego oraz zdegenerowane ostrza *cran*. Wyroby krzemienne różnią się od poprzednich dużymi wymiarami; charakter wiórów przeważnie typowo *madleński*. Podkreślić należy brak narzędzi *tardenuaskich*, o kształtach geometrycznych. Jest to oczywiście charakterystyka bardzo ogólna — nie ulega bowiem wątpliwości, iż epipaleolit prowincji północnej składa się z różnych zespołów przemysłowych. Brak odnośnych materiałów uniemożliwia podanie bardziej wyczerpującej charakterystyki oraz dokonanie podziału przemysłów, reprezentujących tę prowincję epipaleolitu rosyjskiego.

Przeoglądając inwentarze stanowisk omawianych odnosi się wrażenie, iż rozwinęły się one na podłożu zbiednionych końcowo-paleolitycznych przemysłów lokalnych. Wskazywałoby to na nieprzerwaną ewolucję popaleolityczną tych przemysłów na terenie Rosji centralnej, nieobjętym przez inwazję *azylsko-tardenuaską*. Wprawdzie wiek ich nie jest dokładnie znany, niemniej jednak jest rzeczą pewną, iż wypełniają one okres poprzedzający pojawienie się neolitu. Pewną wskazówką w tym względzie, m. in., jest odkrycie N. Bułyczewa⁸⁸) w górnej partji aluwjów starej terasy *Oki* bardzo ciekawego zespołu przemysłowego o charakterze *madleńskim*, z ostrzami typu *świderskiego* (pochodne Font-Robert), rylcami i skrobaczami wiórowymi (fig. 2 rys. 1—10).

⁸⁸) N. I. Bułyczew: *Żurnał raskopok 1898 g. po bieregám Oki*. Moskwa, 1899.

O trwałości omawianego ośrodka epipaleolitycznego świadczy bastardowy charakter stanowisk neolitycznych, reprezentujących kulturę łowiecko-rybacką (tabl. XVIII, rys. 1—11; XIX, rys. 14—24). Odnosi się wrażenie, iż neolitycy, którzy nadeszli ze wschodu, przyno-

epipaleolityczne. Świadczy o tym obecność w inwentarzach stanowisk neolitycznych takich narzędzi, jak drobne ostrza pochodne Gravelle, rylce różnego typu, skrobacze wiórowe i przekłuwacze o pokroju paleolitycznym. W inwentarzach tych stanowisk występują

Rys. 2. Stanowisko Griemaczeje w dolinie Oki. Kolekcja N. I. Bułyczewa. Rysunki wykonano według reprodukcji fotograficznej. 1 w. n. — Fig. 2. Station Grimiatcheje dans la vallée de l'Oka. Collection de N. I. Boulitchev. Gr. nat. D'après une reproduction photographique.

sząc ze sobą prymitywną technikę obróbki narzędzi krzemiennych, o partą być może na podłożu „paleolitu” syberyjskiego, asymilowali elementy lokalne

Bardzo cenne są również obserwacje W. A. Gorodcowa, który stwierdził na stanowiskach wydmych, położonych na terenie dyluwialnej terasy Oki (w okol. Riazania), występowanie przemysłów epipaleolitycznych w partii spągowej górnego poziomu starego piasku wydmy. Gorodcow przemysły te zalicza do okresu *Ancylus*. W. A. Gorodcow: *Archeologia*. T. I, str. 330—332. Moskwa — Leningrad, 1925.

również ostrza z trzonkami, które według wszelkiego prawdopodobieństwa, reprezentują element przeżytkowy, zapożyczony z obcego środowiska przemysłowego. Obecność różnych elementów w neolicie stanowisk wydmych jest dowodem skomplikowanego procesu rozwojowego, który miał miejsce w tym czasie na terenie Rosji centralnej. Zjawisko to jest obce pokrewnej pod wieloma innymi względami prowincji północnej neolitu, którą reprezentuje Finlandja oraz północne gubernie Rosji europejskiej.

Podział epipaleolitu rosyjskiego na dwie prowincje — północną i południową, mimo szczupłości odnośnych danych, wydaje mi się uzasadniony. Grupa południowa przemysłów o charakterze tardenuaskim wykazuje bliskie powinowactwo z przemysłami tardenuaskimi naszych stanowisk wydmych. Niemniej jednak dają się zauważyć pewne różnice, których niepodobna nie uwzględnić. Podczas gdy u nas rozwój przemysłów tardenuaskich, w swym całości kształcie, posiada cechy właściwe Europie zachodniej — w Rosji nosi charakter wyraźnie lokalny i, powiedziałbym, jest ograniczony. Z tych względów wydaje mi się, iż należałoby wyodrębnić specjalną *wschodnią prowincję tardenuaską*, obejmującą obszar Rosji południowej przyległą część terytorjum Polski.

Północna grupa przemysłów epipaleolitycznych Rosji, jakkolwiek posiada wyraźne cechy lokalne, niemniej jednak wykazuje pewne pokrewieństwo z płn.-zach. prowincją epipaleolitu europejskiego, obejmującą połudn. Norwegię i Szwecję, Danję, płn. obszary Niemiec i Polski, następnie Białoruś i Litwę, a być może również Łotwę i Estonję. Wyniki badań przeprowadzonych w latach ostatnich na terenie Norwegii rzucają bardzo ciekawe światło na zagadnienie stosunku północnej grupy epipaleolitu rosyjskiego do tej prowincji⁸⁹⁾. Nie można też pominąć w rozważaniach tych ważnego faktu, jakim jest bliski związek pewnych przynajmniej przemysłów epipaleolitycznych grupy północnej, oraz wyżej wspomnianych przemysłów bastardowych neolitycznych, z przemysłami o charakterze epipaleolitycznym stanowisk wydmych syberyjskich. Przy obecnym stanie znajomości prehistorji Rosji i Syberji wyjaśnienie tego zjawiska może być jedynie prowizoryczne.

Pragnę zwrócić jeszcze uwagę na fakt, mający doniosłe znaczenie. Jest nim stwierdzona przeze mnie *obecność* w inwentarzu stanowiska Jelina (stanowisko wydmy w dolinie Oki, pow. muromski) *kilku wyrobów wykonanych z surowca górnoastarskiego*, reprezentujących import z terenu Polski. W Rosji surowiec ten jest nieznan, najbliższe jego złoża znajdują się w płn. części pasma gór Świętokrzyskich. Zasługuje również na uwagę, iż z surowca tego zostały wykonane ostrza *à cran* (tabl. XIX,

rys. 2—3), przedstawiające typ dość często spotykany na naszych stanowiskach wydmych, w zespołach przemysłu świderskiego o charakterze bastardowym.

Reasumując powyższe uwagi należy stwierdzić, iż rozwiązanie zagadnienia epipaleolitu rosyjskiego obecnie jest niemożliwe. Narazie zarysowują się jedynie pewne możliwości wyjaśnienia, które należy traktować jako hipotezy robocze.

Paleolit syberyjski.

Stanowisko „Afontowa gora“.

(Tabl. XX i XXI).

W szeregu stanowisk paleolitycznych Syberji — stanowisko „Afontowa gora“ zajmuje naczelne miejsce. Jest to jedno z najlepiej zbadanych stanowisk i dlatego, jak również ze względu na wielkie bogactwo materiałów wykopaliskowych, należy je uznać za podstawowe źródło znajomości naszej paleolitu syberyjskiego.

Pierwsze badania tego stanowiska podjął I. T. Sawenkow 1884 r. i kontynuował je z przerwami do 1892 r.⁹⁰⁾. Dały one w rezultacie około 250 narzędzi kamiennych oraz bogate materiały paleontologiczne, które znalazca przekazał Rosyjskiej Akademji Nauk. W r. 1914 I. T. Sawenkow przystąpił do systematycznych rozkopywań stanowiska „Afontowa gora“. Niestety, nie zostały one doprowadzone do końca z powodu śmierci Sawenkowa (1. IX. 1914 r.). Zgromadzone przezeń materiały wykopaliskowe (w ilości 40 skrzyń) znajdują się w Muzeum Antropologii i Etnografji Ak. Nauk w Leningradzie, gdzie jest również przechowywany rękopis sprawozdania z rozkopywań. Sprawozdanie to dotychczas nie zostało opublikowane, materiały zaś rzeczone pozostają nadal w skrzyniach i są niedostępne.

W 1920 r. teren stanowiska badał Dr. Gerovon Merhart⁹¹⁾, bawiący podówczas w Krasnojarsku. W 1923 r. miejscowi archeologowie: N. K. Auerbach i G. P. Sosnowskij, oraz geolog W. I. Gromow, podjęli planowe badania stanowiska „Afontowa gora“, które dały bardzo cenne wyniki⁹²⁾.

⁸⁹⁾ J. Bøe: Stenaldersboplassene paa Nappen i Søndhordland. „Bergens Mus. Aarbok“. 1921—1923. A. Bjørn: Traek av Søndmørs stenalder. „Berg. Mus. Aar.“ 1919—1920. Bjørn Hougen: Gjeitalemen. En stenalders boplass i Forde. Søndhordland. „Berg. Mus. Aar.“ 1920—1921. A. Nummedal: Arkeologiske undersøkelser paa Satra. „Berg. Mus. Aar.“ 1917—1918. Haakon Shetelig: L'industrie neolithique de la Norvège. „Berg. Mus. Aar.“ 1922—1923. Olov Jansse: La Norvège aux temps primitifs. „L'Anthropologie“. T. XXXIV, str. 109—118. Porów. też — O. Montelius: De mandelformiga flintverktygens ålder. „Antikv. Tidskrift för Sverige“. T. XX, nr. 6. Sztokholm. 1918.

⁹⁰⁾ I. T. Sawenkow: Sur les restes de l'époque paléolithique dans les environs de Krasnojarsk, gouv. de Jenissieïsk, Sibérie. „Congr. Intern. d'Anthropol.“ 11-e Sess. à Moscou, 1892. T. I, str. 121—130. Bardzo cenna publikacja.

⁹¹⁾ G. von Merhart: The palaeolithic period in Siberia... „Amer. Anthropol.“ T. XXV, 1923.

⁹²⁾ N. K. Auerbach i G. P. Sosnowskij: Ostatki drewniejszej kultury czelowieka w Sibiri. „Żiżń Sibiri“ Nr. 5—6, 1924. Str. 119—219. W. I. Gromow: Ostatki drewniejszego czelowieka Sibiri i sowniennoi jemu fauny. „Żiżń Sibiri“. Nr. 5—6, 1924. Str. 221—233.

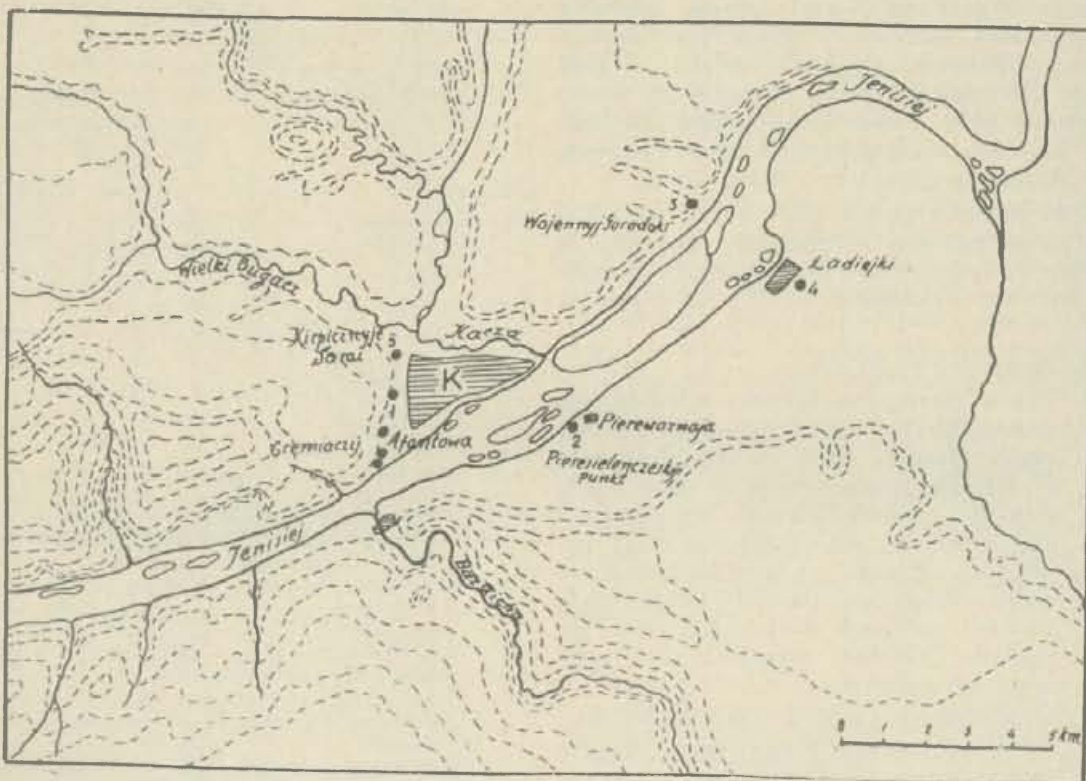
Warunki topograficzne i geologiczne stanowiska.

Stanowisko omawiane znajduje się na lewym brzegu Jenisieju, na przedmieściu *Krasnojarska* ($56^{\circ} 14''$ szer. płn. i $110^{\circ} 29'$ dłu. wsch.).

Ryc. 3. Schematyczny kombinowany przekrój doliny Jenisieju pod Krasnojarskiem. Złoza lessu zaznaczone są przez zgrubienie linii. Według Dr. G. von Merharta. — Fig. 3. Coupe transversale schematique de la vallée du lénisséi près de Krasnoïarsk. Les renflements de la ligne indiquent les couches du loess. D'après le Dr. G. Merhart.

które w tym miejscu tworzy wyraźny stopień, wznoszący się nad platformą nadłukowej terasy niezalewowej Jenisieju (fig. 3). W niewielkiej odległości od stanowiska teren podnosi się i przechodzi w pochyle zbocze wysokiego brzegu pradoliny („*driwniaja tierrasa*” — około 100 m. n. p. rzeki), nad którym panuje wyniosłe wzgórze zwane „*Griemiaczaja sopka*” (fig. 4). Teren stanowiska, oraz zbocze wysokiego brzegu pokrywa płaszcz utworów lessowych z warstwą czarnoziemiu w stropie, które wyklinaują się u podnóża „*Griemiaczej sopki*”.

Ryc. 4. Mapa okolic Krasnojarska według I. T. Sawenkowa, podana przez Dr. G. Merharta. Carte des environs de Krasnoïarsk. D'après I. T. Sawenkow et Dr. G. von Merhart.

Sądząc z opisu P. P. Auerbacha i Sosnowskiego, oraz Gromowa — jest ono położone u podstawy zbocza t. zw. „*góry Afontowa*”,

Podjęt w 1923 rozkopywania stanowiska „*Afontowa góra*” zostały przeprowadzone w sposób bardzo staranny i najzupełniej poprawny, dzięki czemu pochodzące z tych rozkopywań materiały wykopaliskowe posiadają doniosłą wartość. Obie publikacje, mimo, iż mają charakter tymczasowych opracowań, stanowią bardzo cenny przyczynek do znajomości tego nie zmiernie ważnego stanowiska paleolitu syberyjskiego. Korzystam ze sposobności, ażeby podkreślić niektóre słabe strony tych spracowań. Na podstawie podanego opisu warunków topograficznych niepodobna zorjen-

Zbocze t. zw. „*góry Afontowa*”, u podstawy którego znajduje się omawiane stanowisko, jest niewątpliwie przedłużeniem lewego brzegu

tować się w jakim stosunku do terasy nadłukowej znajduje się stanowisko „*Afontowa góra*”. Podstawą w tym względzie byłby dokładny przekrój doliny Jenisieju pod Krasnojarskiem, na którym winien być oznaczony poziom stanowiska. W badaniach przyszłych należałoby uwzględnić w szerszym zakresie, niż dotychczas, stronę geologiczną. Zachodzi potrzeba przeprowadzenia szczegółowych badań doliny Jenisieju, mających na względzie definitywne wyjaśnienie ilości teras występujących poniżej poziomu stanowiska, które z nich są niezalewowe, jaka jest ich budowa i jakie

starej doliny rzeki *Kaczy*, na co wskazuje m. in. zgodny z kierunkiem doliny tej rzeki płn.-płd. kierunek zbocza góry „Afontowa”. Obecnie rz. *Kacza*, po przyjęciu dopływu lewego — *W. Bugacza*, skręca pod kątem prostym w kierunku wschodnim i uchodzi do *Jenisieju* na płn. od *Krasnojarska*. Powyższy skręt *Kaczy* stanowi punkt wierzchołkowy wielkiego równoramiennego trójkąta, który powstał wskutek przesunięcia się ku płn. ujścia tej rzeki. Prawie cały ten obszar zajmuje terasa nadławkowa, na której leży miasto *Krasnojarsk*. Obecny kierunek koryta *Jenisieju* — płd. zach.-płn. wsch., nie odpowiada temu kierunkowi, jaki miał niewątpliwie miejsce wówczas, gdy ujście *Kaczy* znajdowało się w pobliżu góry „Afontowa”, t. j. na linii osi podłużnej doliny tej rzeki. Opodal tego miejsca *Jenisiej* skręcał na wsch., tworząc głębokie zakole. Dno ówczesnej doliny reprezentuje terasa nadławkowa, sięgająca daleko w głąb terenu. W spodniej partii utworów tej terasy znaleziono koło „*Pieresielenczeskiego punktu*” i wsi *Ładiejki*, ślady stanowisk paleolitycznych typu „*Afontowa gora*”.

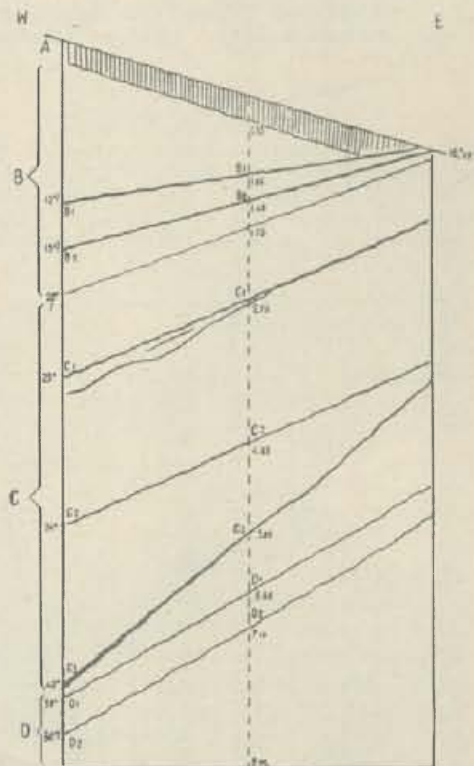
N. K. Auerbach i *G. P. Sosnowskij* podają następującą stratygrafię geologiczną i kulturową tej części stanowiska, która była przedmiotem rozkopywań w 1923 roku (porów. rys. 5).

- A. Humus; 25—35 cm.
- B. Utwór piaszczysto-lessowy o jednolitem szarżółtawym zabarwieniu. W dolnej partii zalegały dwie cienkie warstewki B_1 i B_2 , zawierające okruchy węgla, ślady popiołu, drobne ułamki przepalonych kości zwierzęcych, połupane kości rurowate, odpadki z surowca otoczakowego i fragmenty narzędzi kościanych. Poniżej warstewki dolnej (B_2) utwór ten posiada charakter przejściowy do warstwy następczej C.
- C. Utwór gliniasto-lessowy szarżółty, ciemny, z rdzawymi cieniutkimi smugami (warstwowany?). Zawierał liczne wtręty drobnych okruchów wapiennych. Na

stosunki hypsometryczne je charakteryzują. Bardzo ważne znaczenie posiada również ustalenie dolnego poziomu utworów lessowych, występujących na powierzchni w dolinie *Jenisieju*. W celu wyczerpującego przedstawienia warunków geologicznych i topograficznych, charakteryzujących stanowiska położone w okolicach *Krasnojarska*, należałoby oznaczyć wzajemny poziomy ich stosunek do siebie i do stanowiska „*Afontona gora*”. Podane przez *Dr. G. Merharta* rozmieszczenie stanowisk paleolitycznych na profilu doliny *Jenisieju* (ryc. 3) jest pod tym względem niewystarczające i posiada jedynie znaczenie orientacyjne.

Co się tyczy strony prehistorycznej — pewne krytyczne uwagi następcza opis inwentarza wyrobów kamiennych. Niezbędna jest większa ilość materiału ilustracyjnego, pod względem technicznym bardziej dokładnie wykonanego, niż podane w publikacji *P. P. Auerbach* i *Sosnowskiego* rysunki.

różnych poziomach tego utworu zalegały warstewki C_1 i C_2 , 5—6 cm grub., barwy ciemnobronzowej. Pierwsza (C_1), składająca się z kilku oddzielnych części, zawierała wyłącznie szczątki węgla. C kilka cm powyżej i poniżej tej war-

Ryc. 5. Rekonstrukcja profilu stanowiska „*Afontowa gora*” pod *Krasnojarskiem* na podstawie danych *N. K. Auerbach* a i *G. P. Sosnowskiego*. A. Humus współczesny, zarazem powierzchnia zbocza góry „*Afontowa*” w kierunku płd. wsch. B. Utwór piaszczysto-lessowy. C. Utwór gliniasto-lessowy. D. Utwór podobny do lessu, piaszczysty, warstwowany. B_1 i B_2 . Górne poziomy zabytkowe o nieoznaczonym upadzie. C_1 i C_2 . Środkowe poziomy zabytkowe o upadzie 19° — 24° w kierunku zach. C_1 . Główny poziom zabytkowy o upadzie 40° w kierunku zach. D_1 i D_2 . Dolne poziomy zabytkowe. Pierwszy o upadzie 30° w tymże kierunku, upad drugiego nieoznaczony. Linia pionowa przerywana pośrodku profilu przedstawia stosunki stratygraficzne, podane przez pp. *Auerbach* a i *Sosnowskiego* na schematycznym profilu stanowiska. Skala 1:200. — Reconstruction du profil de la station „*Afontova gora*” près de *Krasnojarsk* d’après les données de *N. K. Auerbach* et *G. P. Sosnowskij*. A. Humus contemporain. B. Loess sablonneux. C. Loess argileux. D. Couche sablonneuse, stratifiée, pareille au loess. B_1 — B_2 . Couche archéologique supérieure. C_1 — C_2 . Couche archéologique moyenne. C_1 . La couche archéologique principale. D_1 — D_2 . Couches archéologiques inférieures. A l’échelle 1:200.

stewki znaleziono trzy celowo rozbite kości zwierzęce, w tym kość ramieniową renifera. Warstewka C₂ prócz okruchów węgla zawierała nieliczne ułamki kości zwierzęcych (renifera) i jeden odpadek przemysłowy z surowca otoczakowego. Kości zwierzęce znajdowały się również nieco powyżej i poniżej tej warstewki, oddzielnie.

- D. Utwór podobny do lessu, piaszczysty, barwy szarej, wyraźnie warstwowany. W partii środkowej znajdowały się dwie cienkie warstewki — D i D₂, analogiczne do wyżej opisanych. Zawierały one okruchy węgla. Poniżej warstewki dolnej znaleziono kość miednicową renifera. W stropie omawianego utworu zalegała warstwa kulturowa C₃, reprezentująca *główny poziom zabytkowy* stanowiska. Utwór D podścielał piaski warstwowane, leżące na warstwie otoczaków rzecznych, którymi jest pokryte erozyjne dno doliny Jenisieju.

Główny poziom zabytkowy — C₃ posiada charakter typowej warstwy kulturowej. Grubość jej, w miarę posuwania się w głąb zbocza terasy, zwiększa się stopniowo i osiąga w części środkowej rozkopanego w 1923 r. terenu stanowiska maksymalną miąższość 35—50 cm. W tej partii warstwa kulturowa nie posiada charakteru jednolitego i może być rozdzielona na trzy różne poziomy. Poziom pierwszy w górnej partii posiada zabarwienie lessu, które ku dołowi stopniowo staje się ciemniejsze. Zawiera nierównomiernie rozrzucone okruchy węgla oraz nieliczne zabytki. Poziom środkowy jest barwy czarnej i zawiera w znacznej ilości wyroby kamienne oraz liczne kości różnych zwierząt. Poziom dolny posiada zabarwienie ciemnoniebieskie i wykazuje wyraźne uwarstwienie. Na tym poziomie występowały przeważnie kości duże i ciężkie np. szczęki dolne i górne z zębami, szczątki czaszki mamuta i t. p. Powyższe poziomy w niektórych miejscach były oddzielone soczewkowatymi wkładkami piaszczystego lessu (utwór D?).

W świetle dotychczasowych wyników badań warunki zalegania zawartości kulturowej są niejasne. Komplikuje je obecność licznych poziomów zabytkowych w różnych utworach (B, C i D), które prawdopodobnie nie są jednego wieku. Niezrozumiałym jest również *kierunek i znaczny kąt upadu* (od 19—24° do 35—40°) poziomów zabytkowych. P. P. Auerbach, Sosnowskij i Gromow zgodnie zjawisko to przypisują spływowi i zsuwom utworów lessowych po pochyłości zbocza doliny wraz z zawartością kulturową, która, zdaniem ich, zalega w złożu pierwotnym. Tego rodzaju wyjaśnienie jest najzupełniej nieuzasadnione. Zbocze doliny (góry

„Afontowa”) na terenie stanowiska opada pod kątem 16°30' w kierunku płd.-wsch., kierunek zaś upadu poziomów zabytkowych jest odwrotny — zachodni. Niezgodny w stosunku do pochyłości zbocza jest również kierunek płd. płd. zach.-płn. płn. wsch, tych poziomów, których zaleganie, jak widzimy z powyższego, jest niezależne ani od kierunku, ani od kąta upadu pochyłości zbocza góry „Afontowa”. Przyczyny tego zjawiska należy szukać w ukształtowaniu powierzchni podłoża utworów lessowych (utwór D?), na co wymienieni wyżej uczeni nie zwrócili uwagi. Prawdopodobnie stanowisko znajduje się na terenie starej depresji (rywna odpływowa potoku, może deflacyjna?), wypełnionej utworami lessowymi, po zboczu zachodnim której spłynęła, na skutek procesów deluwjalnych, zawartość kulturowa⁹³). Złoże pierwotne zapewne znajdowało się na nieco wyższym poziomie, być może na terenie tej partii terasy, która wskutek erozji bocznej rz. Kaczy (wzgl. Jenisieju) została zniesiona.

Z powyższego wynika, iż zawartość kulturowa omawianego stanowiska *nie leży in situ, lecz na złożu wtórnym i, że reprezentujące ją poziomy zabytkowe są jednego wieku*. Obecność ich pozostaje niewątpliwie w związku z procesem deluwjalnym, pod wpływem którego zawartość warstwy kulturowej została dyzlokowana i rozbita na szereg oddzielnych poziomów.

Stosunek poziomów zabytkowych C₁ i C₂ do głównego poziomu zabytkowego — C₃ zdaje się całkowicie potwierdzać to przypuszczenie (fig. 5)⁹⁴). Definitywne wyjaśnienie tego wielce ciekawego zjawiska wymaga jednak bardziej wyczerpujących badań terenowych.

⁹³) Według obserwacji W. I. Gromowa powierzchnia utworów lessowych na terenie stanowiska wykazuje nachylenie w kierunku „Griemiaczkiej sopki”, a więc zgodne z kierunkiem upadu poziomów zabytkowych.

⁹⁴) Wzajemny stosunek poziomów zabytkowych przedstawia załączony profil, zrekonstruowany na podstawie danych, zaczerpniętych z wyżej cytowanej pracy PP. Auerbacha i Sosnowskiego (rys. 5). Podany w tej publikacji „schematyczny” profil stanowiska absolutnie nie daje pojęcia o charakterze zalegania zarówno poziomów zabytkowych, jakoteż utworów B, C i D. Nie wiemy więc w jakim stosunku pozostaje kierunek i kąt upadu tych poziomów do przebiegu górnej i dolnej granicy poszczególnych utworów, w których takowe zalegały. W związku z tem zasługuje na uwagę następująca wzmianka (l. c., str. 204): „Warstwa kulturowa (C₃ — mój przypisek) w odsłonięciu zbocza zalegała na nieznacznej głębokości (porównaj z załączonym przeze mnie profilem — mój przypisek), dalej jednak w głąb góry, w kierunku płn. zach., grubość pokrywającego ją lessu wzrosła stopniowo do 5—6 m”. Zjawisko to zaobserwował również Dr. G. von Merhart i wspomina o niem w swojej publikacji (l. c.).

Fauna.

Znalezione w dużej ilości materiały osteologiczne pochodzą głównie z warstwy kulturowej C. Zostały one określone przez W. I. Gromowa, który w publikacji swojej podaje następujący wykaz gatunków⁹⁾, reprezentujących faunę kręgowców stanowiska „Afontowa gora”:

1. *Elephas primigenius*.
2. *Cervus tarandus*
3. *Lupus sp.*
4. *Alopex lagopus*.
5. *Bison priscus*.
6. *Equus caballus*.
7. *Canis lupus foss.*
8. *Canis vulpes*.
9. *Gulo cf. borealis*.
10. *Antilope (collus) saiga*.
11. *Ovis sp.* (*Ovis ammon foss.* M. Paw.).

Szczątki ludzkie.

W warstwie kulturowej C. znaleziono dwie rozbite kości ludzkie — *hum. rus* i *radius*. Zostały one opracowane przez W. I. Gromowa, który je określił jako szczątki *Homo sapiens*.

Inwentarz przemysłowy.

Wyroby kamienne.

(Tabl. XX, rys. 1—6; tabl. XXI, rys. 1—19).

Ogromna większość wyrobów jest wykonana z surowca otoczakowego barwy ciemnoszarej, niekiedy prawie czarnej, szarozielonkawej i czerwonawobronzowej. Surowiec ten, w postaci otoczaków, czerpany był z ówczesnego łóżyska Jenisiej. Reprezentuje on różne gatunki skał krystalicznych: kwarc, kwarcyt, jaspis i in. Wyroby krzemienne reprezentowane są w ilości znikomej. Krzemień użytkowano prawie wyłącznie do wyrobu drobnych narzędzi wiórowych, do czego surowiec otoczakowy, z racji swych właściwości petrograficznych, przeważnie nie nadawał się. Z surowca tego produkowano wyłącznie odłupki grube, szerokie, lub też trójkątne, niekiedy podłużne, służące do wyrobu narzędzi typu staropaleolitycznego. Obróbka surowca otoczakowego nie wykazuje żadnych zabiegów przygotowawczych. Przeznaczone do użytku otoczaki (przeważnie płaskie) były poprostu rozbijane. Z uzyskanych w ten sposób fragmentów sporządzano narzędzia. Tem się tłumaczy brak rdzeni w grupie wyrobów z surowca otoczakowego. Technika obróbki narzędzi posiada charakter mustjerski. Przeważa zaszczerbienie jednostronne, naogół bardzo starannie wykonane. Narzędzi obustronnie na

całej powierzchni zaszczerbionych — brak, występują natomiast okazy częściowo obustronnie zaszczerbione.

Wyroby z surowca otoczakowego, reprezentują zespół dość ograniczony pod względem ilości typów. Przeważają grube *zgrzebła* podwójne i pojedyncze (rys. 2—4), oraz *ostrza* różnego typu (rys. 5—11). Liczne z nich mogą być zestawiane z najpiękniejszymi okazami stanowisk dolnomustjerskich i późniejszych Europy zachodniej. Poza tem występują grube wysokie skrobacze owalne, starannie wokoło zaszczerbione, obłęczniki i grube świdy. Osobliwością są *ostrza* przypominające prototypy siekier (rys. 1). Zwrócili na nie uwagę również P. P. Auerbach i Sosnowskij w opisie materiałów przez siebie zgromadzonych, w których dwa okazy tego typu się znalazły. W tychże materiałach znajduje się rzadki okaz grubego *ostrza krążkowego*, które jest wokoło, prawie całkowicie, obustronnie dużemi odłupkowemi szczyrbami zaszczerbione. Część krawędzi (najgrubsza) niezaszczerbiona przedstawia partję boczną otoczaka. Linja krawędzi ostrza zygawkowata (*sinueux*). Poza tem zasługuje na uwagę płaskie *liściowate ostrze*, wykonane z cienkiego podłużnego odłupka. Wierzchołek starannie zaszczerbiony szczyrbami typu powierzchniowego (tylko na stronie górnej); krawędzie boczne, aż do podstawy, zaszczerbione drobnymi szczyrbami^{9b)}.

Jakkolwiek obecność pewnych typów narzędzi i ich charakter morfologiczny wskazują na bliską analogję omawianego zespołu z przemysłami mustjerskimi, to jednak odmienny sposób obróbki surowca, obcy udoskonalonej technice odłupkowej mustjerskiej, oraz charakterystyczne dla tego zespołu jednostronne zaszczerbienie narzędzi i brak ostrzy typu *coup de poing* — ujawniają różnice natury głębszej, które nie pozwalają upatrywać bezpośredniego genezycznego związku wyrobów wykonanych z surowca otoczakowego z przemysłami starszego paleolitu Europy zachodniej.

Odrębny zespół pod względem morfologicznym oraz techniki obróbki surowca stanowią wyroby, reprezentujące typowy przemysł wiórowy o charakterze epipaleolitycznym, najbardziej zbliżony do pewnych przemysłów tardenuaskich. Rdzenie wiórowe drobnych wymiarów, jednopodstawowe, różnego typu: stożkowe, klockowe (rysunek 13—13a) i płytkowate (rys. 14—14a). Te ostatnie reprezentują typ specjalny, charakterystyczny dla stanowisk syberyjskich różnego wieku. Są one wykonane z płaskich fragmentów surowca; odłupnia wypukła, wielościenna, pokryta negatywami regularnych wąskich wiórow, których wierzchołki zazwyczaj zbiegają się w jednym punkcie, jak u rdzeni

⁹⁾ Kolejność wyszczególnionych w spisie gatunków oparta jest na stosunkach ilościowych.

^{9b)} L. c., str. 208; tabl. II, rys. 4.

stożkowych. Odłupnia znajduje się na jednym boku płytki — bok drugi jest zwykle starannie zaszczerbiony i przedstawia łukowato wygięte ostrze zgrzebla (rys. 14a). Ta część rdzenia była przerabiana, względnie naprawiana, czego dowodem są charakterystyczne odpadki przemysłowe, przypominające zatępce boczne od rdzeni⁹⁷⁾, właściwe różnym przemysłom młodszego paleolitu oraz podobne do nich odpadki od zgrzebel azylsko-tardenuaskich, znane z inwentarzy naszych stanowisk wydmowych. Charakter wiórów typowo tardenuaski. Długość ich waha się w granicach od 14 do 45 mm., grubość 1—2 mm. Narzędzia nieliczne. Ostrzy typu *Gravette* brak. Nożyki tylkowe i półtylkowe w bardzo niewielkiej ilości występują. Według wszelkiego prawdopodobieństwa rylce w zespole omawianym są reprezentowane. Mimo, iż P. P. Auerbach i Sosnowskij w publikacji swojej o nich nic nie wspominają, to jednak okaz przez nich reprodukowany na tabl. III, rys. 17, jest niewątpliwie rylcem klinowatym. Inny okaz (l. c. tab. III, rys. 19; znam go poza tem z odbitki fotograficznej) zdaje się być rylcem łamańcem, podwójnym (?). Pewnych odpadków rylcowych brak. Okazy reprodukowane przez P. P. Auerbacha i Sosnowskiego na tabl. III, rys. 2, 3, 5, 14 — są odpadkami przemysłowymi od rdzeni jednopodstawowych oraz ostrzy (?). Typowych skrobaczy wiórowych brak, występują natomiast, zdaje się dość licznie, drobne skrobacze typu azylskiego, wykonane z krótkich odłupków wiórowych (rys. 16—18). Poza tem dość licznie są reprezentowane drobne przekłuwacze wiórowe (rys. 16) i wióry o krawędziach częściowo zaszczerbionych mikroszczerbami.

Wyroby z kości i rogu.

(Tabl. XXI, rys. 20—38).

Wyroby z kła mamuta, rogu renifera i kości różnych zwierząt są dość licznie reprezentowane. Pochodzą one z warstwy kulturowej C₃, w której tworzyły bogate skupienie, zawierające poza tem narzędzia zepsute, niewykończone, odpadki przemysłowe oraz materiał przygotowany do obróbki.

Inwentarz wyrobów kościanych i rogowych stanowi bardzo charakterystyczny zespół. Rzuca on nowe światło na zagadnienie paleolitu syberyjskiego i umożliwia (łącznie z innymi faktami) określenie stosunku do młodszego paleolitu Europy.

Najbardziej charakterystyczną grupą narzędzi są liczne ostrza z rowkiem na jednym, lub obu bokach, do nożyków wkładkowych (rys. 21). Są to wydłużone ostrza o przekroju najczęściej owalnym, rzadziej soczewkowatym, przeważnie

wykonane z żeber. Przeważają ostrza wrzecionowate, na obu końcach zaostrome; poza tem występują ostrza u podstawy rozszerzone, płasko skośnie ścięte. Te ostatnie przypominają typowe madleńskie ostrza *sagai*. Do rzadkich należą płaskie liściowate ostrza z rowkiem (rys. 22). Rowki na krawędziach bocznych są starannie wykonane, ryte; głębokość i szerokość ich waha się w granicach 1—3 mm. Najczęściej obejmują one całą długość okazu, rzadziej tylko partję górną. Prócz rowka, na boku niektórych okazów, znajdują się nacięcia poprzeczne, w równych odstępach rozmieszczone (rys. 20).

Ostrza z rowkiem, tak charakterystyczne dla stanowiska „Afontowa gora“ i wogóle dla paleolitu syberyjskiego, nie są pozbawione bliższych analogij na terenie Europy. W inwentarzach różnych stanowisk madleńskich, występują dość często ostrza typu *sagai* z rowkami „do krwi“ wykonane przeważnie z rogu renifera i z kła mamuta. Rowek w postaci szerokiej rynienki, lub też głębokiego żłobka, występuje bądź na stronie płaskiej, bądź na jednym lub obu bokach tych ostrzy. W jaskiniach *Kůlna* i *Sosówka*, koło Sloup na Morawach, znaleziono w warstwach madleńskich ostrza z rowkiem na jednym boku, reprezentujące typ najbardziej zbliżony do niektórych zwłaszcza okazów ze stanowiska „Afontowa gora“. Ostrze z *Kůlny* (rys. 6) zasługuje na szczególną uwagę również ze względu na bliską analogję z płoszczami kościanymi do nożyków wkładkowych krzemiennych, które są znane ze stanowisk *Maglemose*, *Svaerdborg* i in. *Reprezentują one zmodyfikowany typ wyżej wspomnianych ostrzy madleńskich*, który w *Norwegji* i *Skanji* przez długi jeszcze czas utrzymuje się. Na wschodzie, na terenie Finlandji⁹⁸⁾ i Rosji analogiczne płoszcze występują na stanowi-

Ryc. 6. Kůlna. Ostrze z kła mamuta z rowkiem. w. n. Według J. L. Červinki: Morava za pravěku. Brno, 1902. Str. 42, rys. 10. Fig. 3. Kůlna (Moravie). Pointe en ivoire. D'après J. L. Červinka. Gr. nat.

⁹⁷⁾ L. c., tabl. III, rys. 2—5, 11 i 14.

⁹⁸⁾ Sakari Pälvi: Ein steinzeitlicher Moorfund bei Korpilahti im Kirchspiel Antrae, Län Viborg. „Suomen Muinaismuistoyhdistyksen Aikakauskirja“. T. XXVIII. Helsingfors, 1920.

skach neolitycznych, reprezentujących kulturę rybacko-łowiecką. Na Syberji przetrwały one aż do końca miejscowego neolitu⁹⁾. *Związek genetyczny tych ostatnich z ostrzami, które występują na stanowiskach paleolitycznych syberyjskich, zdaje się nie ulegać wątpliwości. Sądzę też, że między ostrzami z rowkiem ze stanowiska „Afontowa gora“ i in., a płoszczami do nożyków wkładkowych typu Maglemose-Svaerdborg, istnieje głębszy związek, niż podobieństwo pod względem formy i użytkowania.*

Prócz wyżej omówionych ostrzy z rowkiem występują podobne do nich ostrza pałeczko-wate, o podstawie płasko skośnie ściętej (rys. 24—25). Są one jednak mniej liczne. Odrębny typ reprezentują wąskie długie płaskie pałeczki na obu końcach poprzecznie ścięte, starannie wykończone. Szydła są dość liczne, przeważnie w kształcie wydłużonych iglic (rys. 27—28); poza tem występują okazy, które *szpilarami* możnaby nazwać (rys. 26). Zasługuje na uwagę szydło ozdobione nacięciami, z wyraźnie wydzieloną główką, przypominające szpilę do włosów (rys. 29). Na podkreślenie zasługuje obecność *igiel* z uszkami, typowo madleńskich (rys. 30—32), których kilka okazów znaleziono. Uzupełnieniem tej części inwentarza jest dłuto wykonane z rogu renifera, z nacięciami poprzecznymi na trzonku, oraz płaski gładzik kościany (rys. 23). Z ozdób wymienić należy: cztery siekacze i dwa kły szakala (*Alopex lagopus*) z otworami do zawieszania oraz kilka wisiorków krążkowych (z płytek kła mamuta; rys. 33—35) i cylindrycznych. Te ostatnie są wykonane z drobnych kosteczek rurowatych. Półfabrykatami wisiorków krążkowych są okazy przedstawione na rys. 36—38. Okaz ostatni, z którego miały być wykonane trzy wisiorki, posiada na obu stronach, pomiędzy środkowym i bocznym otworem, wyraźne ślady nacięć poprzecznych.

Barwniki mineralne w postaci grudek czerwonej i żółtej ochry zostały znalezione w warstwie kulturowej C₃.

Stanowiska paleolityczne w okolicach Krasnojarska i w okręgu minusińskim¹⁰⁾.

W najbliższych okolicach Krasnojarska oraz w t. zw. „kraju Minusińskim“ odkryto w latach ostatnich szereg nowych stanowisk paleolitycznych. Reprezentują one, łącznie z temi, które były znane poprzednio, najbogatsze skupienie

⁹⁾ G. P. Sosnowskij: Ostatki doistorycznego proszłogo u sieła Rasputina na riece Angare. Irkuck, 1924. Wyd. Irk. Muzeum.

¹⁰⁾ G. P. Sosnowskij: Nowyje stojanki paleolityczeskogo perioda w okrestnostjach g. Krasnojarska. „Zapiski Irkuckogo Naucz. Muz.“ Z. I, 1924; str. 1—16. Tegoż: Paleolityczeskije nachodki w Minusińskom kraje. „Sibirskaja Żiwaja Starina“. Z. II, str. 127—132. Irkuck, 1924.

stanowisk paleolitycznych na obszarze Syberji. Ze względu na doniosłe znaczenie tych odkryć poniżej podaję ich przegląd, na podstawie opublikowanych przez G. P. Sosnowskiego materiałów.

Systematyczne badania nowoodkrytych stanowisk dotychczas nie zostały podjęte. Opublikowane materiały mają przeto charakter informacyjny. pochodzą bowiem z poszukiwań prowizorycznych.

1. Stanowisko „Wojennyj gorodok“.

Stanowisko to znajduje się w odległości 4—5 km. na płn.-wsch. od Krasnojarska, na lewym brzegu Jenisieju. W jednym z licznych wąwozów, noszącym nazwę „Wtoroj korowij łoh“, stwierdzono w dwóch różnych miejscach obecność poziomów zabytkowych: w wierchowinie wąwozu i w stromej ścianie terasy, w pobliżu ujścia tegoż do doliny Jenisieju. W pierwszym miejscu, na głębokości około 2 m. od powierzchni, zalegała w utworze lessowym warstwa („*kulturnyj słuj*“), zawierająca narzędzia z surowca otoczakowego, kości renifera, jelenia, konia i wilka. Zauważono również ślady ogniska. Odkrycia dokonali w 1911 r. A. J. Tugarinow, konserwator Muzeum Krasnojarskiego, oraz jego zastępca A. P. Jermołajew.

W drugim miejscu A. J. Tugarinow i G. P. Sosnowskij znaleźli na głębokości 4 m. od powierzchni warstwę 5—7 cm. grub. zawierającą okruchy węgla, szczątki popiołu, połupane kości zwierzęce (przeważnie renifera), odpadki i narzędzia z surowca otoczakowego oraz ułamki narzędzi kościanych. O 50 cm. powyżej tej warstwy znajdowały się również kości zwierzęce połupane, okruchy węgla i odpadki kamienne. G. P. Sosnowskij przeprowadził w latach 1919 i 1923 próbne rozkopywanie tego stanowiska. Zawartość kulturowa nie tworzy zwartej warstwy, lecz występuje gniazdami. Ogółem zebrano około 15 narzędzi kamiennych i kościanych. Śród tych ostatnich zasługują na uwagę: ułamek ostrza („*nakonecznik kopja*“), szydło wykonane z dużego fragmentu kości rurowatej, sztylet („*kinżał*“) wykonany z żebra, którego jeden koniec jest zastrzony, i *płaskie ostrze z rowkiem* do nożyków wkładkowych; głębokość rowka 5 mm. Z narzędzi kamiennych wymienić należy: ostrze ręczne starannie zaszczerbione, zgrzebła owalne pojedyncze i podwójne. Poza tem znaleziono drobny skrobacz podkrążkowy, starannie wykonany skrobacz z trzonkiem („*s rukojatkoj*“?) i wióry.

2. Stanowisko „Kirpicznyje sarai“ („Szopy cegielniane“).

Stanowisko to znajduje się w odległości 1 km na pł.-zach. od Krasnojarska, na lewym

brzegu rz. *Kaczy*, w pobliżu ujścia jej dopływu W. Bugacza. W tem miejscu lewy brzeg *Kaczy* tworzą dwie terasy: dolna — zalewowa i górna — niezalewowa, wzniesiona na 5 m nad platformą poprzedniej. Na terenie tej ostatniej znajdują się odkrywki cegielniane, w których stwierdzono występowanie zabytków paleolitycznych, zalegających w eksploatowanym pokładzie utworu gliniasto-lessowego. Na terenie tym P. P. Auerbach i Sosnowskij przeprowadzili w 1923 r. próbné rozkopywania. Stwierdzono następującą kolejność utworów, z których się składa wspomniana terasa:

- a) Gleba z zabytkami protohistorycznymi; 20—35 cm.
- b) Czerwonordzawe podglebie; 20—30 cm.
- c) Utwór porowaty gliniasto-lessowy, barwy jasnożółtej; 2—3 m. W górnej partji tego utworu, na poziomie 0,84—1,42 m od powierzchni, zalegały zabytki paleolityczne.

Jednolitego ciągłego poziomu zabytkowego nie stwierdzono. Zabytki występowały w skupieniu, w miejscach najintensywniej zabarwionych dzięki obecności okruchów węgla i szczątków popiołu. Inwentarz reprezentują głównie odpadki i narzędzia z surowca otoczkowego. Na uwagę zasługują zgrzebła typu mustjerskiego, wykonane z doskonałych gatunków rogowca i krzemienia. *Wskazują one na niezależność przemysłową od surowca serji narzędzi charakterze staropaleolitycznym.*

Wyroby typu epipaleolitycznego są dość liczne. Reprezentują je wióry, drobne skrobacze, odpadki przypominające zatępce boczne, wióry szczerbione na jednej krawędzi i nożyki tylcowe (?). Wyroby kościane reprezentuje żebro z nacięciami poprzecznymi na obu krawędziach podłużnych. Większość połupanych kości należy do renifera, poza tem stwierdzono obecność szczątków drobnych gryzoni i ptaków.

3. Stanowisko „Griemiaczyj”.

Wymienione stanowisko znajduje się w sąsiedztwie góry „Afontowa”, w dolinie strumienia Griemaczij, wyłobionej w utworach wysokiej starej terasy Jenisieju. W pobliżu źródeł tego strumienia, w odsłoniętym utworze lessowym, na głębokości 1,25 m od powierzchni, znalazł G. P. Sosnowskij (w 1919 r.) grube zgrzebło odpadki przemysłowe z surowca otoczkowego, odłupek z kła mamuta, ząb renifera i połupane kości zwierzęce. Wyraźnie wykształconego poziomu zabytkowego brak.

4. Stanowisko „Pieresielenczeskiej punkt” („Punkt emigracyjny”).

Z pośród stanowisk znajdujących się w okolicach Krasnojarska — stanowisko to jest

szczególnie ważne. Znajduje się ono na pld.-wsch. od Krasnojarska, na prawym brzegu Jenisieju, na terenie terasy nadłukowej niezalewowej, która tworzy stromy stopień, wzniesiony na 9—10 m n. p. rzeki. Platforma terasy wykazuje wyraźne nachylenie w kierunku pld.-wsch. — odwrotnym w stosunku do koryta Jenisieju.

Powierzchnię zaścielają piaski wydmowe, częściowo unieruchomione przez słabo rozwiniętą roślinność stepową.

G. P. Sosnowskij podaje następującą stratyografię utworów terasy:

- a) Drobnny piasek wydmowy, zmiennej grubości.
- b) Próchnica kopalna barwy czarnej z zabytkami protohistorycznymi; grub. 40—60 cm.
- c) Szara glinka („*suglinok*”); grub. 85 cm.
- d) Szare, cienko warstwowane piaski; 2,75 m.
- e) Żółte piaski, warstwowane, z licznymi kongrecjami żelazistymi (skupiny limonitowe). Na powierzchni tego utworu znaleziono muszle mięczaków lądowych: *Succinea*, *Helix* i in. Poza tem w utworze tym stwierdzono występowanie kości zwierząt kopalnych.
- f) Warstwa otoczków rzecznych.

Stanowisko omawiane zostało odkryte przypadkowo w 1912 r. podczas robót ziemnych, związanych z przeprowadzaniem drogi od przelazu do „Pieresielenczeskiego punktu”. Na dnie głębokiego przekopu (około 6 m) natrafiono wówczas na ślady ogniska, wokoło którego skupione były wyroby z surowca otoczkowego i połupane kości renifera. W 1923 roku G. P. Sosnowskij przeprowadził na tem miejscu planowe poszukiwania, wynikiem których było odkrycie warstwy kulturowej, zalegającej w stropie utworu e. Według opinii Sosnowskiego, znajdujące się w tej warstwie zabytki leżały *in situ*, na co wskazywało ich rozmieszczenie i brak wyraźnych śladów segregacji materiałów wykopaliskowych. Warstwa kulturowa (grub. 1,5—3 cm) wyróżniała się od utworu e większą spoistością oraz odmiennem zabarwieniem, które wskutek znacznej domieszki pyłu węglowego było szare, a tylko miejscami czerwonawordzawe. Prócz okruchów węgla znaleziono kamienie i bardzo liczne kości kalcynowane. Materiał osteologiczny, pochodzący z rozkopywań G. P. Sosnowskiego, został częściowo określony przez W. J. Gromowa, który ustalił obecność szczątków renifera i konia, poza tem (bliżej nieoznaczone) gryzoni i ptaków. Powyższy wykaz fauny uzupełniają jeszcze dwa gatunki: *Bison priscus* i *Cervus capreolus*, których szczątki znaleziono podczas robót ziemnych w 1912 r.

Inwentarz przemysłowy stanowiska składa się głównie z wyrobów wykonanych z surowca otoczakowego i krzemiennych. Przeważa materiał odpadkowy — narzędzia wykonane są stosunkowo nieliczne. Reprezentują one zespół przemysłowy o charakterze analogicznym, jak z „Afontowej gory“.

Najlicniejszą grupą narzędzi są szerokie, duże, zgrzebła mustjerskiego typu, starannie zaszczerbione. Mniej licznie są reprezentowane ostrza: jedno ostrołukowe pojedyncze, zaszczerbione wzdłuż obu krawędzi aż do podstawy oraz parę okazów ostrzy trójkątnych. Śród tych ostatnich zasługuje na uwagę okaz dość gruby o podstawie wklęsłej, zaszczerbionej. Osobliwością omawianego inwentarza jest *ostrze migdałowe, obustronnie zaszczerbione* techniką odłupkową. Linja krawędzi bocznych kręta (*sinueux*). Długość okazu 9 cm., szer. 6,5 cm. Dość liczną grupę narzędzi stanowią drobne skrobacze podkrążkowe. Skrobacze owalne wysokie i rdzeniowate („*nukleusyskriebki*“), podobnie jak na stanowisku „Afontowa gora“, są również reprezentowane. Inwentarz ten uzupełniają typowe smukłe wióry i rdzenie jednopodstawowe epipaleolityczne, jak z wyżej wspomnianego stanowiska.

Narzędzia kościane bardzo nieliczne: jeden szpilar sporządzony na końcu wydłużonego kawałka kości rurowatej, fragment narzędzia kościanego (ostrza?) z niegłębokimi żłobkami, biegnącymi równolegle do krawędzi bocznych, oraz fragment rogu renifera, którego jeden koniec jest z obu stron zaostroszony.

Barwnik mineralny reprezentują drobne okruchy czerwonej ochry znalezione w warstwie kulturowej.

5. Stanowisko „Ładiejki“.

Stanowisko położone jest w pobliżu wsi tejże nazwy, o 8 km poniżej Krasnojarska, na prawym brzegu Jenisieju. Znajduje się ono na terenie tej samej terasy nadłukowej, co stanowisko „Pieresielenczeskij punkt“. Powierzchnię terasy pod wsią Ładiejki zaścielają piaski wydmowe, oddawna przesypywane przez wiatry, które w utworach terasy położyły głębokie rynny deflacyjne. Na dnie szerokiej rynny tego rodzaju, tuż koło wsi, Dr. G. Merhart i G. P. Sosnowskij znaleźli w 1920 r. wyroby z surowca otoczakowego i kości zwierzęce. Zabytki znajdowały się na powierzchni utworu piaszczysto-gliniastego, o charakterze analogicznym z warstwą e poprzedniego stanowiska. Jest to utwór warstwowany silnie marglisty, zawierający skupiny limonitowe, grub. około 1 m, spoczywający bezpośrednio na warstwie otoczaków rzecznych. Zebrane na powierzchni tego utworu zabytki leżały na wtórnym złożu, prawdopodobnie wywiane z górnego poziomu.

Fauna nieokreślona. Sosnowskij wspomina o znalezieniu *in situ* zębu konia (*Equus caballus*). Poza tem w utworze tym znaleziono szczątki: *Rhinoceros tichorhinus*, *Bos primigenius* i *Bos priscus*. Inwentarz przemysłowy reprezentują dość liczne odpadki z surowca otoczakowego, szerokie zgrzebła (jak z „Afontowa gory“), ostrza ręczne, jednostronnie zaszczerbione i drobne wyroby typu epipaleolitycznego: skrobacz wiórowy, obłęcznik i jeden *typowy rylec węglowy*. Narzędzia i odpadki *spatynowane*.

Stanowiska paleolityczne w okręgu minusińskim.

(Pow. minusiński, gub. jeniejska).

W 1923 r. G. P. Sosnowskij przeprowadził z ramienia „Muzeum Prijenisejskiego kraju“ w Krasnojarsku poszukiwania archeologiczne w dolinie Jenisieju, będące dalszym ciągiem badań Dr. G. Merhart'a w latach 1920—1921. Opierając się na publikacji G. P. Sosnowskiego, podaję poniżej w streszczeniu wyniki tych poszukiwań.

1. Stanowisko „*Bazunowa*“ znajduje się na terasie nadłukowej niezalewowej, w pobliżu wsi tejże nazwy, o 56 klm poniżej Minusińska, na prawym brzegu Janisieju. Powierzchnię terasy zaścielają wydmy. Wskutek intensywnej działalności wiatrów jest ona pocięta głębokimi rynnami deflacyjnymi. W jednej z takich rynien, otwartej od strony Jenisieju, stwierdzono (poczynając od góry) następującą kolejność warstw, z których się składa terasa:

1. Drobny piasek wydmowy; grub. warstwy 1 m.
2. Próchnica kopalna z zabytkami wieku żelaza; 0,75—1 m.
3. Szara glina „*suglinok*“; 2 m.
4. Żółtoszare piaski warstwowane; 1,5 m.
5. Utwór piaszczysto-gliniasty barwy żółtej, z soczewkowatymi wkładkami czystego piasku, falisto warstwowany; grub. warstwy 5 m. W utworze tym na różnych poziomach występowały szczątki renifera, na głębokości zaś 15 i 50 cm od powierzchni tego utworu — okruchy węgla, wyroby z surowca otoczakowego i połupane kości zwierzęce.
6. Warstwa otoczaków rzecznych.

G. P. Sosnowskij przeprowadził próbne rozkopywania utworu piaszczysto-gliniastego (w-a 5-a), których wyniki opisuje w sposób następujący (l. c., str. 128):

„Prawdziwej warstwy kulturowej nie znaleziono. Zabytki kulturowe występują „gniazdami“, przeważnie tam, gdzie znajdują się wtręty okruchów węgla. W tych miejscach poziom zabytkowy posiada zabarwienie czarne i dosięga 1—1,5 cm grub. Odpadki

kuchenne nie tworzą dużych skupień. Zauważono, iż odpadki kamienne występują najczęściej w skupieniach. Narzędzia kościane są rzadkie i w złym stanie zachowania. Śród przedmiotów znalezionych przeze mnie *in situ* w utworze piaszczysto-gliniastym zasługują na uwagę dwa zgrzebła typowo afontowskie, wykonane z zielonej i ciemnobronzowej skały krzemionkowej. Ostrze pracujące jednego okazu proste, drugiego — wypukłe. Ciekawy jest także drobny skrobacz podkrążkowy oraz fragment kościanego płoszcza" (z rowkiem?).

Z odsłoniętej przez wiatry powierzchni omawianego utworu pochodzą: gruby skrobacz kwarcytowy (znaleziony przez Sosnowskiego), poza tem 5 skrobaczy, odpadki zaszczerbione, wykonane z surowca otoczakowego, i szczątki *Bos spec. nov.* (znalezione przez Dr. G. Merharta).

2. Stanowisko „Lepieszka”. Wieś tej nazwy leży na wysokiej terasie prawego brzegu Jenisieju, w odległości 140 km poniżej Minusińska. Na płd.-wsch. od wsi powierzchnię terasy pokrywają wydmy rozwiane, w związku z którymi występują głębokie rynny deflacyjne.

I-e stanowisko znajduje się na zboczu góry *Irdzi*, na płn. od wsi, nad rzeką *Osinówką*. W tem miejscu skaliste zbocze wzgórza pokrywa drobny piasek wydmy („pylny pieści”), w dolnej partji którego, 20 cm powyżej skalistego podłoża (w niektórych miejscach nieco wyżej), zalegała warstwa kulturowa grubości 5—6 cm, zawierająca wyraźne pozostałości ognisk. W warstwie tej Dr. G. Merhart znalazł (w 1920 r.) znaczną ilość odpadków z surowca otoczakowego, ostrza mustjerskiego typu, odłupki zaszczerbione, skrobacze rdzeniowate („nukleusy-skrzebl(i)”), wióry oraz kości zwierzęce połupane (m. in. *Bos priscus*). Wyeksplorowana część warstwy kulturowej przez G. P. Sosnowskiego w 1923 r. dała analogiczne wyniki.

Z pośród przedmiotów znalezionych *in situ* w piaskach wydmy („w pylnych pieściach”) zasługują na wyszczególnienie: przekłuwacz (*perçoir*), odpadek typu zatępca bocznego, drobne wióry epipaleolityczne, odpadki zaszczerbione, kilka rdzeni stożkowych i skrobacze rdzeniowate. Z powierzchni deflacyjnej wspomnianego utworu wydmy (?) pochodzi grube zgrzebło, wykonane z otoczaka.

II-ie stanowisko znajduje się na terenie terasy nadłukowej, pokrytej wydmy, na płd.-wsch. od wsi. Budowa geologiczna terasy następująca:

1. Humus współczesny, nieznacznej grubości.
2. Warstwa piasku z gliniastymi warstewkami wkładkowymi barwy czerwono-rdzawej w dolnej partji. W górnej

części utworu — warstwa kulturowa, zawierająca zabytki protohistoryczne.

3. Warstwa otoczaków rzecznych.

Na zboczu głębokiej rynny deflacyjnej, poniżej dolnej partji utworu piaszczystego z gliniastymi wkładkami czerwono-rdzawymi, śród otoczaków, znajdowało się skupienie odpadków i narzędzi, wykonanych z surowca otoczakowego. Wszystkie wyroby *spatynowane*. Znaleździło to zawierało m. in. 10 szerokich zgrzebel starannie zaszczerbionych i jedno ostrze krążkowe, obustronnie zaszczerbione dużymi, odłupkowymi szczerbami. Część okazu niezaszczerbiona przedstawia partję boczną płaskiego otoczaka. Długość ostrza 7,5 cm, szerokość 6,5 cm, grubość 1 cm.

Według opinji G. P. Sosnowskiego „warunki znalezienia narzędzi paleolitycznych wskazują na związek ich z czerwono-rdzawymi wkładkami gliniastymi (dolna partja w. 2-iej).

3. Stanowisko „Bateni” jest położone na lewym brzegu Jenisieju pod wsią tejże nazwy. Stanowisko to znajduje się w warunkach analogicznych do poprzedniego — na terenie terasy nadłukowej, pokrytej wydmy. Na dnie rynny deflacyjnej znalazł G. P. Sosnowski (w 1923 r.) kilka narzędzi, pokrytych charakterystyczną dla tego typu stanowisk tłustą patyną. Znajdowały się one na złożu wtórnym, na powierzchni czerwono-rdzawej gliniastej warstwy, silnie zniszczonej przez wiatry, leżącej na warstwie otoczaków. Inwentarz reprezentują zgrzebła, ostrza, odłupki zaszczerbione z surowca otoczakowego i wióry.

4. Stanowisko „Ułazy”. W pobliżu wsi tejże nazwy, na terenie terasy nadłukowej, pokrytej wydmy, znajdują się głębokie rynny deflacyjne. Dno tych rynien tworzy odsłonięta przez wiatry powierzchnia utworu gliniastego barwy czerwono-rdzawej, który podściela piaski wydmy. W utworze tym i na odsłoniętej jego powierzchni znajdowano otoczaki ze śladami obróbki, odpadki przemysłowe, narzędzia wykonane z surowca otoczakowego i krzemienne, poza tem kości zwierzęce połupane (m. in. renifera). Z miejscowości tej pochodzi kilkanaście narzędzi, a m. in.: szerokie zgrzebła typu afontowskiego, drobny wysoki skrobacz, odpadek typu zatępca bocznego, skrobacz wiórowy, wióry zaszczerbione i t. p. Wyroby *spatynowane*.

5. Stanowisko „Anasz”. Wieś tej nazwy leży o 70 km poniżej Minusińska. Dno głębokiej rynny deflacyjnej wyściela silnie zniszczony przez wiatry twór gliniasty barwy czerwono-rdzawej, leżący na warstwie otoczaków rzecznych. Na powierzchni tego utworu znaleziono kilkanaście okazów wyrobów z surowca otoczakowego — głównie szerokie

zgrzebła, odpadki i kości zwierzęce (*Elephas primigenius* i *Rangifer tarandus*).

Poza tem zasługują na wymienienie następujące miejscowości, w których znaleziono zabytki paleolityczne:

6. *Kokorewa*. W odsłoniętym brzegu terasy znaleziono w utworze gliniastym połupane i kalcynowane kości zwierzęce.

7. *Ajeszka*. Na zboczu pierwszej (?) rzecznej terasy, w utworze gliniastym barwy czerwonej, znaleziono odpadki przemysłowe, odłupki zaszczerbiony oraz grube zgrzebło typu afontowskiego z surowca otoczakowego. Z utworu tego pochodzą również zęby i ułamki kości zwierzęcych.

8. *Teś nad rz. Tube*. W 1885 r. I. T. Sawenkow znalazł na wydmiu kilka grubych narzędzi, w tem jedno typu mustjerskiego.

9. *Borki*. Na terenie wydmy, nad jeziorem, znajdują się głębokie rynny deflacyjne. W jednej z nich znaleziono na odsłoniętej powierzchni utworu gliniastego kilka grubych narzędzi z surowca otoczakowego, wśród których przeważały grube zgrzebła.

10. *Izych* (nazwa wzgórza na prawym brzegu rz. Abakan). Na wydmiu rozwianej, położonej u podstawy płd.-zach. zbocza wzgórza, znaleziono szerokie zgrzebło z surowca otoczakowego.

11. W piaskach złotonośnych nad rz. *Uzun-żuł* znaleziono szeroki skrobacz, młotek (?) z rogu renifera i kość ze śladami obróbki. W piaskach tych były znajdowane również kości mamuta, nosorożca i in.

12. W piaskach złotonośnych nad rz. *Czasgoł*, na głębokości 4 m znaleziono duży podłużny odłupki zaszczerbiony, z surowca otoczakowego.

Stanowisko „Wiercholenskaja góra“ pod Irkuckiem.

(Tabl. XXII i XXIII, rys. 1—13).

Z pośród nowoodkrytych stanowisk paleolitycznych na Syberji — stanowisko na „Wiercholenskiej“ górze pod Irkuckiem posiada pierwszorzędne znaczenie. Dzięki sumiennie przeprowadzonym przez Prof. B. E. Petri badaniom, zdobyte zostały bardzo cenne materiały, uzupełniające dotychczasowe wyniki badań stanowisk nadjensiejskich. Opierając się na publikacji Prof. B. E. Petri¹⁰¹⁾, w której autor w sposób sumaryczny przedstawił najważniejsze wyniki swych badań, podaję poniżej charakterystykę tego stanowiska.

Stanowisko znajduje się na prawym wysokim brzegu *Angary*, poniżej ujścia rz. *Usza-*

kowki, w odległości 3 km na płn.-wsch. od Irkucka, u podstawy zbocza wyniosłego wzgórza zw. „*Wiercholenskaja góra*“. Płd.-zach. część zbocza tworzy dwa wysunięte cyple, ograniczone z jednej strony głębokim na 20—25 m (obecnie suchym) wąwozem „*Zarnikowa*“ (t. zw. „*Zarnikowa pad*“), z drugiej zaś — doliną rzeki *Angary*. Teren stanowiska obejmuje partje brzegowe (od strony wąwozu „*Zarnikowa*“) obu wspomnianych wyżej cypli.

Prof. B. E. Petri podaje następującą stratyografię geologiczną stanowiska:

1. Gleba barwy czarnej; grub. około 30 cm.
2. Utwór gliniasty barwy żółtawo-brązowej; grub. 30 cm.
3. Utwór gliniasto-lessowy („*lessowidnaja glina*“) o odcieniu białawym, z dużą domieszką wapna 1,25—1,50 m.
4. Podłoże — piaskowiec jurajski.

Zabytki kulturowe występowały na różnych poziomach: *górnym* — w warstwie gleby, *środkowym* — w warstwie gliny, *dolnym* w górnej partji utworu gliniasto-lessowego, do głębokości 60—70 cm od jego powierzchni. Prof. Petri uważa, iż trzy te poziomy reprezentują jeden zespół zabytkowy, który wskutek spływania utworu gliniasto-lessowego (war. 3-ia) po pochyłości skalistego podłoża został rozczłonkowany na szereg oddzielnych poziomów.

Faunę stanowiska reprezentują: *Rangifer tarandus*, *Equus caballus*, i *Bos primigenius*.

Inwentarz przemysłowy.

Przeprowadzone rozkopywania stanowiska ujawniły skupienia wyrobów kamiennych, ułamków rogu renifera ze śladami obróbki (w postaci nacięć) oraz wyraźne ślady trzech ognisk (okruchy węgla, kości i kamienie kalcynowane). Wyroby kamienne wykonane są z różnych gatunków skał (rogowiec, jaspis, łupki krzemionkowy, kwarcyt); m. in. posiłkowano się również materiałem otoczakowym. Wyroby krzemienne nieliczne, ze względu na rzadkość tego surowca na terenie Syberji.

Inwentarz wyrobów kamiennych, podobnie jak stanowiska „*Afontowa góra*“, składa się z dwóch seryj: grubych narzędzi typu staropaleolitycznego oraz różnych wyrobów o charakterze epipaleolitycznym. Inwentarz obu seryj reprezentują:

1. *Ostrza* „laurowate typu solutrejskiego“, całkowicie obustronnie zaszczerbione, dużymi odłupkami szczybami (tabl. XXIII, 5—7). Długość ostrzy 10—12 cm, szerokość 5—6 cm.
2. Grube ostrza typu *coup de poing*, (?) jednostronnie zaszczerbione.
3. *Siekiery* („irkuckiego typu“) wykonane z podłużnych otoczaków, na jednej stronie tylko zaszczerbione dużymi odłupkami szczybami.

¹⁰¹⁾ Prof. B. E. Petri: Sibirskij paleolit. Irkuck, 1923. Str. 31—46. Tegoż: Pierwye ślady doistorskiego czelowieka w Sibiri. „*Wiestnik Proswieszczenija*“. Nr. 2. Czita, 1922. Str. 5—12.

Siekierzy te, zdaniem Prof. Petri, były osadzane w rękojeści.

4. Duże ostrza o zatępionym tylcu (?), nazwane przez Prof. Petri „*riezakami*” i wyróżnione przezeń jako narzędzia szczególnego rodzaju.

5. Skrobacze i zgrzebła różnego typu, niektóre o charakterze mustjerskim. Prof. Petri wspomina m. in. o zgrzeblach „obustronnie zaszczerbionych” (tabl. XXIII, rys. 10).

6. Grube odłupki zaszczerbione.

Uzupełniają tę część inwentarza tłuki i rozcieracze(?) szczególnego typu. Te ostatnie przypominają grube krążki, wokoło, w jednym kierunku, pionowo zaszczerbione. Obie płaszczyzny gładkie. Prof. Petri powtarza, zdaniem mojem, nieuzasadniony pogląd I. T. Sawenkowa, iż narzędzia tego rodzaju (nazwane przezeń „*l. ka lo*” — „*krzywka*”) służyły jako podstawki — prawidła do wyrobu szerokich zgrzebeł typu mustjerskiego. Analogiczne okazy znalazł Sawenkow na stanowisku „Afontowa góra”.

Inwentarz wyrobów typu epipaleolitycznego reprezentują: rdzenie jednopodstawowe, zatępce boczne, liczne typowe wióry (2—9 cm dług. i 3—15 mm szer.), wióry zaszczerbione wzdłuż obu krawędzi bocznych, przekłuwacze, wykonane na wierzchołkach wiórów starannie zaszczerbione, oraz bardzo liczne skrobacze, m. in. wiórowe. Sądząc z opisu Prof. Petri liczne skrobacze są wykonane z odłupków (podkrążkowe?), poza tem występują skrobacze rdzeniowate („*nukleusy* — *skriebki*”, jak ze stanowiska „Afon. góra”) i pochodne łódkowatych(?). Prof. Petri wspomina o występowaniu jrylców, których obecność na tem stanowisku jest najzupełniej możliwa.

Wyroby z kości i rogu renifera nieliczne. Na szczególne podkreślenie zasługuje obecność *harpunów*, wykonanych z rogu renifera, z zadziarami na obu bokach (tabl. XXII, rys. 1—4). Podstawy harpunów spłaszczone, z wycięciami bocznymi do uwiązania na linowce. Prócz harpunów znaleziono: *ostrze z głębokim rowkiem na jednym boku* wykonane z żebra, starannie wygładzone (jak z „Afontowej góry”), *ostrze typu sagai*(?), szydło kościane, dłuto rogowe, „*młotki facetowane*, podobne do afontowskich”(?), oraz „*bagnet*” („*sztyk* — *rohatyna*”) długości 44 cm. z rogu renifera, na jednym końcu starannie zastrzony.

Charakterystyka ogólna i chronologia paleolitu syberyjskiego.

Zagadnienie paleolitu syberyjskiego, mimo liczne odkrycia nowych stanowisk, oraz cenne wyniki badań przeprowadzonych w latach ostatnich w tej dziedzinie — dalekiem jest jeszcze

od rozwiązania. Świadczy o tem wymownie wielka ostrożność, z jaką to zagadnienie jest omawiane w najnowszej literaturze naukowej. Dotyczy to przede wszystkim stosunku kulturowego i chronologicznego paleolitu syberyjskiego do paleolitu europejskiego. Rozwiązanie obu tych zagadnień przy obecnym stanie badań nastrocza bardzo poważne trudności.

Celem niniejszego szkicu jest podsumowanie dotychczasowych wyników badań stanowisk paleolitycznych na Syberji oraz przedstawienie wniosków ogólnych, które nasunęły się przy tej sposobności.

Przedewszystkiem należy stwierdzić, iż *znane dotąd na Syberji stanowiska paleolityczne reprezentują jeden cykl kulturowy o charakterze wybitnie lokalnym, który jako całość nie posiada żadnych analogij na terenie Europy*. Daje to dostatecznie pewną podstawę do *wyodrębnienia specjalnego azjatyckiego ośrodka rozwoju kultur paleolitycznych, którego facją jest paleolit syberyjski*.

Rozwiązanie zagadnienia paleolitu syberyjskiego wymaga ustalenia wzajemnego stosunku chronologicznego poszczególnych stanowisk w zależności: 1° od warunków geologicznych i 2° charakteru ich zawartości kulturowej. Obecnie znane są dwa bogate skupienia stanowisk paleolitycznych: *jedno* w okolicach *Irkucka* (bardzo niedostatecznie jeszcze zbadane), *drugie* — w okolicach *Krasnojarska* i w *okręgu minusińskim*. Analiza zawartości kulturowej stanowisk nadjensiejskich oraz warunków geologicznych, w których one występują, jeśli nawet pomijając dane faunistyczne, pozwala stwierdzić, iż *wszystkie te stanowiska (łącznie z „Afontową górą”) są jednego wieku*. Jest to bardzo ważny fakt, dający podstawę do określenia stosunku tych stanowisk do innych, a w pierwszym rzędzie irkuckich. Z pośród tych ostatnich może być brane pod uwagę jedynie stanowisko zbadane przez Prof. B. E. Petri na „*Wiercholenskiej górze*”¹⁰²). Stanowisko to niewątpliwie *reprezentuje późniejszą fazę rozwojową* paleolitu syberyjskiego, co zresztą również, najzupełniej słusznie, stwierdzili P. P. Auerbach, Petri i Sosnowskij. W ten sposób ustalilibyśmy *dwie fazy rozwojowe* paleolitu syberyjskiego: *wcześniejszą* — reprezentowaną przez stanowiska nadjensiejskie z górą „Afontowa” na

¹⁰²) J. Czerski: Nieskolko slow o wrytych w Irkuckie izdieljach kamiennogo perioda. *Izw. Sib. Otd. R. G. O.* 1873, T. III, str. 162—172. *Tegoż*: Opisanije kolekciji posletreticnych mlekopitajuszczich žiwotnych. Petersburg, 1891, str. 696—702. B. E. Petri: Sibir. pal... Autor szczegółowo omawia znaleziska paleolityczne w okolicach Irkucka i podaje obszerną literaturę. M. M. Gerasimow: Paleolitieskije nachodki u pieresielanczeskogo punkta w Irkuckie, „*Krajewiedienije w Irkuckoj gubernii*” N. 3, 1926. Irkuck. Str. 22—28.

czele, oraz *późniejszą*, którą reprezentują stanowiska typu „Wiercholenskaja gora”.

Według warunków zalegania zawartości kulturowej — stanowiska nadjenisiejskie należy podzielić na *dwie grupy*. *Pierwszą* reprezentują stanowiska typu „Afontowa gora”, których zawartość występuje w utworach poczytywanych za less eoliczny, *drugą* zaś stanowiska leżące na terenie terasy nadłękowej, niezalewowej, których zawartość zajmuje stały poziom stratygraficzny, występuje bowiem zwykle w dolnej partii rzecznej terasy, w utworze piaszczysto-gliniastym, określonym przez Dr. G. Merharta bądź jako less typowy, bądź jako less zmieniony (stanowiska „Pieresienczeskij punkt”, „Ładiejki”, „Bazunowa”, „Lepieszki” i niekt. inne). Stanowiska pierwszej grupy („Afont. gora”, „Wojen. gorod.”, Kirp. sarai”, (?) „Griemiaczyj”) w stosunku do stanowisk terasowych są położone na wyższych partjach pradoliny Jenisieju, pokrytych utworami lessowymi aż do poziomu platformy terasy nadłękowej. Jak z powyższego wynika stanowiska obu tych grup charakteryzują różne warunki topograficzne oraz różne warunki stratygraficzne zalegania zawartości kulturowej. Na tej podstawie możnaby wnosić, iż są one różnego wieku. Przeczy temu jednak identyczny charakter zawartości kulturowej tych stanowisk, świadczący o ich jednoczesności. Pod tym względem zgodną jest opinia Dr. G. Merharta oraz wyżej wymienionych obu rosyjskich archeologów. Fakt powyższy posiada doniosłe znaczenie, ponieważ pozwala *synchronizować* utwory lessowe stanowisk typu „Afontowa gora” — z tą fazą rozwojową dolnej partii terasy nadłękowej, którą reprezentuje utwór piaszczysto-gliniasty, zawierający zabytki paleolityczne (stanow. „Pieriesel. punkt” i in.). Tem samym uzyskujemy konkretną podstawę do związania stanowisk omawianych z określonym stadium rozwojowym pradoliny Jenisieju i odpowiadającą mu fazą czwartorzędu syberyjskiego.

Obserwacje P. P. Auerbacha i Sosnowskiego, dotyczące zalegania zawartości kulturowej stanowisk lessowych okolic Krasnojarska, upoważniają do zakwestjonowania opinii tych uczonych oraz Dr. G. Merharta, jakoby zawartość kulturowa tych stanowisk znajdowała się na pierwotnym złożu. Przekonywujących w tym względzie dowodów dostarcza przede wszystkim stanowisko „Afontowa gora”, jeśli pominąć inne, jako niedostatecznie zbadane. Pierwotność złoża zawartości kulturowej stanowisk terasowych również musi być zakwestjonowana, a to ze względów następujących. Utwór piaszczysto-gliniasty jest zazwyczaj warstwowany; materiały paleolityczne, poza skupieniami w postaci cienkich warstewek wkładkowych (które zresztą nie wszędzie zostały stwierdzone), występują w roz-

proszaniu na różnych poziomach, wreszcie — obecność na niektórych stanowiskach wyrobów spatynowanych.

Ustalenie definitywne charakteru zalegania zawartości kulturowej posiada bardzo ważne znaczenie, gdyż tylko na tej podstawie może być określony stosunek jej do utworu, w którym zalega. Wyżej podane fakty wykazują niezbicie, iż zawartość kulturowa stanowisk omawianych uległa, w różnym stopniu, przemieszczeniu niewątpliwie wskutek procesów deluwjalnych. *Zjawisko niwacji* musi tu być przede wszystkim brane pod uwagę. Według Merharta less w okolicach Krasnojarska i w okręgu minusińskim został osadzony przez wiatry zach., względnie płd.-zach., w istniejących podówczas zagłębieniach terenu, na zach. zboczach i dnie ówczesnej doliny Jenisieju. Utwór oznaczony przez Sosnowskiego jako piaszczysto-gliniasty, zawierający zabytki paleolityczne, który w spodzie terasy nadłękowej występuje — Merhart bądź identyfikuje z lessiem typowym, bądź uważa go za ekwiwalent lessu typowego. W związku z tem wnosi, iż ówczesny stan wód w dolinie Jenisieju był niższy od dzisiejszego, gdyż poziom akumulacji materiału lessowego na dnie doliny leży poniżej obecnych normalnych wylewów (+ 4,26 m, maxim. + 6,40; wedł. Sawenkowa), wówczas zaś nie był on niepokojony przez zalewy rzeczne. Odpowiada to fazie klimatu wybitnie kontynentalnego, suchego, po której nastąpiła faza bardziej wilgotnego klimatu, a w związku z nią podniesienie poziomu wód w dolinie Jenisieju. Utwór lessowy ulega częściowo zniszczeniu, częściowo zaś zostaje przerobiony. Proces ten odbywał się stopniowo, o czym świadczy zorsztynizowanie partii spiaszczonej oraz obecność skupin limonitowych. W piaskach nadległych, które tworzą warstwę dość znacznej grubości (do 3 m.) Merhart widzi utwór wydmowy, Sawenkow zaś określa je jako piaski wydmowe przerobione przez wodę („sables de dunes remaniés par les eaux”; l. c., str. 125). Według obserwacji Sosnowskiego są one warstwowane. W stropie tych piasków leży warstwa gliniasta, reprezentująca (według Sawenkowa) aluwjum rzeczne.

Pomijając kwestje niedostatecznie wyjaśnione, w powyżej scharakteryzowanym profilu utworów terasy nadłękowej wyróżnić należy *cztery fazy rozwojowe*:

1. Stary, dolny, erozyjny poziom, reprezentowany przez warstwę otoczków.
2. Obniżenie poziomu Jenisieju i akumulacja na odsłoniętej powierzchni dna doliny materiału lessowego.
3. Stopniowe podnoszenie się poziomu wód, pod działaniem których pokrywa lessowa uległa częściowemu zniszczeniu i przeróbce, na jej powierzchni zaś, jako war-

stwa nadległa, powstaje gruby pokład piasków z warstwą utworu gliniastego w stropie. Utwór ten oznacza punkt kulminacyjny rozwoju tej fazy.

4. Ponowne obniżenie poziomu wód i wywołane tem wcięcie się Jenisieju w powyżej wymienione utwory, które doprowadziło do obecnego wyglądu doliny.

Fakty prehistoryczne całkowicie potwierdzają tego rodzaju interpretację. Stan zachowania materiałów paleolitycznych, występujących w spodzie terasy nadłukowej, brak wyraźnych śladów segregacji takowych, oraz charakter całej zawartości kulturowej tych stanowisk — wskazują, iż dno ówczesnej doliny było odsłonięte przynajmniej do poziomu utworu piaszczysto - gliniastego. Moment ten odpowiada *wczesnemu stadjum* wznoszenia się wód w dolinie Jenisieju. *Stan maksymalny reprezentuje górną granicę rozwoju doliny tej rzeki w czwartorzędzie, gdyż faza następna stanowi już przejście do stadjum obecnego.*

Jednoczesność stanowisk położonych na terenie terasy nadłukowej i lessowych typu „Afontowa góra“, ustalona na podstawie kryteriów prehistorycznych, jak widzimy z powyższego, znajduje potwierdzenie w faktach geologicznych. Tworzenie się deluwjów lessowych na wyższych partiach pradoliny odpowiada fazie podnoszenia się wód w ówczesnej dolinie Jenisieju, co być może było w związku z intensywniejszymi opadami atmosferycznymi. Człowiek, zamieszkujący podówczas pradolinę Jenisieju, zakładał swe obozowiska na odsłoniętem dnie ówczesnej doliny tej rzeki oraz na powierzchni tworzących się deluwjów lessowych. I tem się tłumaczy obecność i charakter zalegania w tych utworach materiałów paleolitycznych. Zagadnienie stosunku tych stanowisk do lessu typowego subaeralnego narazie pozostaje otwarte. Przypuszczam jednak, iż less typowy, o ile na tym terenie znajduje się, materiałów paleolitycznych nie zawiera.

Paralelizacja bezpośrednia zjawisk czwartorzędowych Syberji z europejskimi jest niemożliwa¹⁰⁵). Za wyjątkiem płn.-zach. i płn.-wsch. skrawków Syberji oraz niektórych terenów górskich, pozostałe obszary pozbawione były zjawiska zlodowacenia. Również dane faunistyczne nie mogą dać żadnych w tym

względnie konkretnych podstaw, jak to wykazał J. Czerski w swojej znakomitej publikacji¹⁰⁴), gdyż w całym kompleksie utworów czwartorzędowych zasadniczo ta sama fauna występuje. Pozostaje zatem *prehistorja*, która, jak sądzę, będzie tym kluczem, który umożliwi rozwiązanie zagadnienia relacji czwartorzędu syberyjskiego do czwartorzędu północnoeuropejskiego.

O ile nawiązanie stosunków geologicznych syberyjskich z europejskimi napotyka na bardzo poważne trudności, o tyle podjęcie próby związania czwartorzędu syberyjskiego z czwartorzędem sąsiednich obszarów Chin i Mongolji, uznać należy za najzupełniej celowe. Obecnie jest to może tem łatwiejsze, dzięki ostatnio dokonanym cennym odkryciom stanowisk paleolitycznych w Chinach północnych¹⁰⁶), których wiek w skali podziału czwartorzędu środkowoazjatyckiego (a ściślej mówiąc — chińskiego) został oznaczony. Jakkolwiek odnośnie wieku stanowisk paleolitu chińskiego opinia P. P. E. Licent i P. Teilhard de Chardin oraz znakomitego badacza utworów czwartorzędowych — J. G. Anderssona jest zgodna¹⁰⁸), to jednak i tam zachodzi poważna trudność przeprowadzenia paralelizacji poszczególnych zjawisk ze zjawiskami glacialnymi Europy. Wobec jednak bliskiego pokrewieństwa odkrytych na terenie Chin stanowisk paleolitycznych z nadjenisiejskimi i wobec tego, że te ostatnie, dzięki obecności pewnych elementów, dają możliwość ustalenia relacji z paleolitem europejskim — sądzę, iż stanowiska nadjenisiejskie posłużą za punkt wyjścia do rozwiązania zagadnienia chronologii paleolitu azjatyckiego oraz pewnych faz czwartorzędu północnoazjatyckiego.

Co się tyczy stosunku chronologicznego stanowisk nadjenisiejskich do chińskich, to, biorąc z jednej strony za podstawę skalę podaną przez Anderssona, z drugiej zaś — charakter utworów, w których zawartość kulturowa tych stanowisk występuje, oraz całość warunków geologicznych — należałoby je umieścić w okresie *P'an-Chiao*, odpowiadającym schyłkowi czwartorzędu środkowoazjatyckiego¹⁰⁷). *Stanowiska chińskie reprezentują zatem starszą fazę tego samego cyklu paleolitu azjatyckiego, przedzieloną długim okresem (Ma-Lan), podczas którego powstały potężne złoża lessu chińskiego (zob. tablicę porównawczą).*

¹⁰⁴) A. Borisia: *Geologiczeskij oczerk Sibiri*. Petrograd, 1923. Str. 128—134. K. Bogdanowicz: *Geologiczeskija izśledowanija wdol sibirskoj żel. dor.* w 1893. „*Gornyj Żurnal*“. 1894. J. Czerski: *Geologiczeskoje izśledowanije sibirskago pocztowego trakta, ot oziera Bajkała do wost. skłona chr. Urałskago*. Petersburg, 1888. Tegoż: *O rezultatach izśledowanija oziera Bajkała*. Petersburg, 1886. N. Wysockij: *Oczerk trieticznych i pośletrietiecznych obrazowanij Zapadnoj Sibiri*. I. P. Tołmaczow: *N woprosu o lednikowom periodie w Sibiri*. „*Trudy mp. S.-Petersb. Obszcz. Jestiestw*“. T. XXX, z. I.

¹⁰⁵) J. Czerski: *Opisanije kolekciji pośletrietiecznych mlekopitajuszczich żiwotnych*. Petersburg 1891.

¹⁰⁶) E. Licent et Teilhard de Chardin: *Le Paléolithique de la Chine*, „*L'Anthropologie*“ T. XXXV, str. 201—234.

¹⁰⁸) J. G. Andersson: *Preliminary report on the Archeological Research in Kansu*. „*Mem. of the Geolog. Survey of China*“. Nr. 5. Pekin, 1925.

¹⁰⁷) L. c., str. 34.

Przechodząc do rozpatrzenia zawartości kulturowej stanowisk paleolitycznych syberyjskich, należy raz jeszcze podkreślić wybitnie specjalny ich charakter. W inwentarzach tych stanowisk uderza obecność *dwóch odrębnych elementów* kulturowych: *staropaleolitycznego* w swoistem wykształceniu i *epipaleolitycznego*, który również posiada charakter wybitnie lokalny. Pierwszy reprezentują liczne wyroby o wyglądzie mustjerskim, nie pozbawione bliskich analogij na terenie Europy, w których jednak bezpośredniego związku z przemysłami mustjerskimi upatrywać niepodobna, tem bardziej, iż ta część inwentarzy stanowisk chińskich nie daje również podstawy w tym względzie. Wogóle należałoby opatrzyć znakiem zapytania możliwość istnienia wspólnego ośrodka kulturowego tej części inwentarzy stanowisk azjatyckich i przemysłów staropaleolitycznych Europy. Gdybyśmy nawet zgodzili się na możliwość istnienia tego rodzaju wspólnego ośrodka, to, biorąc pod uwagę specjalne wykształcenie elementów staropaleolitycznych, charakteryzujących stanowiska chińskie i syberyjskie, należałoby przypuszczać, iż reprezentują one boczną linię rozwojową, która w głębokiej starożytności i na innym terenie oddzieliła się od wspólnego pnia macierzystego. Najprawdopodobniej jednak przemysły o wyglądzie staropaleolitycznym Chin i Syberji związane są z nieznanym nam bliżej ośrodkiem kulturowym, którego rozwój dokonał się niezależnie od środowiska europejskiego. Stanowiska syberyjskie reprezentują niewątpliwie najbardziej na płn. wysunięty zasięg paleolitu azjatyckiego, a zarazem końcową jego fazę rozwojową.

Jeśli można mówić o wpływach idących z zachodu, to tylko w odniesieniu do tej części inwentarzy stanowisk syberyjskich, którą reprezentują elementy epipaleolityczne, niewątpliwie obcego pochodzenia. Prawdopodobnie technika wiórowa obróbki surowca nie była obca człowiekowi, który u schyłku czwartorzędu opanował teren Syberji. Świadczy o tem obecność w inwentarzu stanowiska *Chei-Tong-K'ou* narzędzi wiórowych (typowe skrobacze wiórowe), wiórów i odpadków przemysłowych, przypominających zatępce boczne. Wyroby te jednak wybitnie się różnią od wyrobów wiórowych, które w inwentarzach stanowisk syberyjskich występują. Te ostatnie według wszelkiego prawdopodobieństwa nie reprezentują samodzielnej ewolucji przemysłowej w łonie paleolitu azjatyckiego, lecz są wynikiem asymilacji wpływów idących z terenu Europy. Przemawia za tem również charakter wyrobów kościannych i rogowych, dla których najbliższe analogie znajdujemy w inwentarzach stanowisk madleńskich, oraz epipaleolitu północnoeuropejskiego. Tu przede-

wszystkiem wymienić należy wyżej omówione ostrza z rowkiem do noży wkładkowych, znane na zachodzie z inwentarzy stanowisk typu Maglemose i Svaerdborg, oraz znalezione na stanowisku „Wiercholenskaja gora” *plaskie harpuny* bardzo późnego typu. Liczne szydła i igły, pochodzące ze stanowiska „Afontowa gora” nie reprezentują narzędzi dość charakterystycznych, gdyż analogiczne wyroby znane są również ze znalezisk neolitycznych. Natomiast obecność ostrzy typu *sagai* i *baguette*, oraz *buław* (*bâton de commandement*) wskazywałaby na dość bezpośredni udział elementów madleńskich w rozwoju tej fazy paleolitu azjatyckiego, którą reprezentują stanowiska syberyjskie. Czy w fakcie tym można upatrywać przesunięcia się ku wschodowi fali ludności madleńskiej? — pytanie, na które w tej chwili niepodobna dać konkretnej odpowiedzi. W każdym razie należy podkreślić, iż *na stanowiskach chińskich wyrobów z kości nie znaleziono*.

W rozważaniach tych niepodobna pominąć bardzo ważnego zjawiska, jakim jest narzucający się związek paleolitu syberyjskiego z neolitem stanowisk wydmowych syberyjskich. Na stanowiskach tych występują liczne drobne wyroby krzemienne (jak również wykonane z innych surowców) o charakterze identycznym z wyrobami typu epipaleolitycznego stanowisk paleolitycznych syberyjskich (tabl. XXIV, rys. 1—29)¹⁰⁸). Poza tem występują również grube narzędzia wykonane z surowca otoczakowego, przedstawiające bliskie analogie z wyrobami typu staropaleolitycznego. Musi istnieć głębsza przyczyna tego zjawiska — jest nią niewątpliwie przynajmniej częściowy *genetyczny związek neolitu syberyjskiego* z przemysłami paleolitycznymi, które na tym terenie występują. Przy obecnym stanie badań stanowisk wydmowych na Syberji, zagadnienie to nie może być w sposób definitywny wyjaśnione. Stanowisko *Ułan-Chada*, zbadane przez Prof. Petri¹⁰⁹), mimo rzekomo stwierdzonej stratygrafii kulturowej, jest najzupełniej niemiarodajne pod tym względem, ponieważ uczony ten nie podał wyczerpującej charakterystyki zawartości kulturowej poszczególnych poziomów. Poziomy najwyższe, które zdaniem Prof. Petri, reprezentują późny neolit, zawierały właśnie wyroby wiórowe typu epipaleolitycznego, identyczne z temi, które na stanowiskach paleolitu syberyjskiego występują. Przeprowadzenie bar-

¹⁰⁸) Prof. B. E. Petri: Neoliticzeskaja kolonja w buchtie „Piesczanaja” na Bajkale. „Sbor trudow prof. i prepodaw. Gosudar. Irk. Uniw.” Ser. I. z. 2; str. 56—65, Irkuck, 1921. Tegoż: Sibirskij neolit. „Izw. Biologo-Geograf. Izśledow. Inst.” T. III, z. 6; str. 39—75. Irkuck, 1926.

¹⁰⁹) B. E. Petri: Neoliticzeskija nachodki na bie-regu Bajkała. „Sbor. Muz. Antrop. i Etnogr.”. T. III, str. 113—132. Petersburg, 1916.

dziej wyczerpujących i planowych badań stanowisk wydmych na Syberji niewątpliwie przyczyni się do rozwiązania tego zagadnienia. Narazie należy podkreślić, iż *późny wiek* t. zw. „paleolitu“ syberyjskiego jest jedną z poważnych okoliczności, przemawiających na korzyść powyżej wypowiedzianego przypuszczenia. Ważnych w tym względzie dowodów dostarczyło wspomniane już stanowisko „*Wiercholenskaja gora*“, w inwentarzu którego znalazły się *ostrza liściowate*, starannie obustronnie zaszczerbione typu „*solutrejskiego*“ (tabl. XXIII, rys. 5–7). Ostrza tego rodzaju na stanowiskach nadjenisejskich nie występują, jak również jest im obce obustronne zaszczerbianie narzędzi na całej powierzchni. Wprawdzie na stanowisku „*Afontowa gora*“ znaleziono ostrze liściowate, jest ono jednak tylko na stronie górnej zaszczerbione, wzdłuż obu krawędzi bocznych, i w najlepszym razie może być uważane za prototyp ostrzy wyżej wymienionych. Te ostatnie, sądząc z opisu Prof. Petri, mają charakter ostrzy *liściowatych neolitycznych*, jak ze stanowiska *Ułan-Chada*.

Poza stanowiskiem „*Wiercholenskaja gora*“ należałoby się powołać jeszcze na niezmiernie ważne odkrycie stanowiska „paleolitycznego“ w *Irkucku*, dokonane w 1871 r.¹⁰⁾ W inwentarzu tego stanowiska znajdować się miały m. in. *typowe płaszcze neolityczne* oraz bliżej nieokreślone *wyroby z gliny*. Według obserwacji uczonego tej miary, co J. Czerski, który teren stanowiska badał osobiście — płaszcze te były znalezione łącznie z wyrobami z kła mamuta i licznymi kośćmi ze śladami obróbki, w towarzystwie fauny czwartorzędowej. Niestety, inwentarz tego stanowiska uległ zniszczeniu w czasie pożaru *Irkucka*, w 1879 r. nie może być obecnie skontrolowany.

Odnosnie stanowiska „*Wiercholenskaja gora*“ należy dodać, iż inwentarz wyrobów typu staropaleolitycznego wykazuje wyraźne zbiednienie w porównaniu z inwentarzem stanowiska „*Afontowa gora*“, w którym wyroby te są grupą dominującą i reprezentują większą ilość typów narzędzi, niż na stanowisku omawianem. Na tem ostatniem zato wyroby typu epipaleolitycznego są znacznie liczniej reprezentowane. Ten wyraźnie „*neolityczny*“ charakter części inwentarza stanowiska „*Wiercholenskaja gora*“ nakazuje wyróżnić je, jako młodszy etap rozwojowy „paleolitu“ syberyjskiego. *Niemniej jednak nie może być ono uważane za ogniwo pośrednie pomiędzy paleolitem, a neolitem syberyjskim.*

Jak z powyższego wynika, *ani stanowiska nadjenisejskie, ani irkuckie paleolitu*, w rozumie-

niu europejskiem, *nie reprezentują*. W skali podziału późnego czwartorzędu północnoeuropejskiego — stanowiska typu „*Afontowa gora*“ odnieść należy na *wczesną fazę okresu Ancylus*, stanowiska zaś typu „*Wiercholenskaja gora*“ — na *późną fazę tegoż okresu*. W związku z tem uważam, iż nazwa „paleolit syberyjski“ może być stosowana jedynie w znaczeniu lokalnem. W celu uniknięcia nieporozumień nazwa ta winna być zastąpiona przez inną, bardziej odpowiednią i pod względem rzeczowym uzasadnioną. Proponuję przeto zmianę dotychczasowej nazwy na — „*epipaleolit syberyjski*“. Oczywiście, to nie wyklucza podziałów bardziej szczegółowych, na fazy i grupy kulturowe, względnie przemysłowe, np. *afontowski, wiercholenski* i in., jeśli zajdzie tego potrzeba

O ile powyższe określenie wieku stanowisk omawianych okaże się słuszne, zagadnienie stosunku czwartorzędu azjatyckiego do europejskiego zostałoby poruszone z martwego punktu, na którym obecnie się znajduje. Podana przeze mnie tablica porównawcza przedstawia próbę paralelizacji pewnych zjawisk czwartorzędowych Syberji i północnych Chin ze zjawiskami górnego czwartorzędu Europy północnej.

Ścisłe określenie wieku stanowisk syberyjskich i z innych względów posiada doniosłe znaczenie. Z jednej strony na tej podstawie konstatujemy ważny fakt, iż liczni przedstawiciele fauny czwartorzędowej z mamutem na czele przetrwali na terenie Syberji aż do końcowej fazy epiglacjału, z drugiej zaś — iż mn. w. na ten czas przypada zmiana warunków klimatycznych na Syberji (przejście do obecnego klimatu bardzo zimnego i suchego), która spowodowała wymarcie tej fauny.

Warszawa, XI. 1924 — Gródek, 15. III. 1927 r.

Objaśnienia do tablic.

XVIII, XIX, XXII—XXIII i XXIV.

Przedstawione na tabl. XVIII, rys. 12—29, okazy reprezentują drobną część bogatego inwentarza stanowiska, względnie stanowisk wydmych, z miejscowości Pietrowskie (?), pow. iziumskiego, gub. charkowskiej. Kolekcja ta przechowywana jest w zbiorach Muzeum Historycznego w Moskwie (nr. inw. 54725). Przedstawia ona typowy materiał wydmych z wtórnego złoża, o charakterze niejednorodnym. Wyroby różnego wieku i różnej przynależności przemysłowej zostały zmieszane, być może wskutek nieumiejętnej eksploracji.

Tabl. XVIII, rys. 1—11. *Choroszicha*, pow. balachniński, gub. niżegorodzka. Kolekcja B. S. Żukowa, Zbiory Inst. Antropol. im. D. N. Anuczina w Moskwie.

Stanowisko wydmych. Inwentarz składa się z kilkudziesięciu okazów. Ceramiki brak. Narzędzia drobne, wióry typowe, przeważnie smukłe, o charakterze tar-

¹⁰⁾ J. Czerski: *Nieskolko słow o wurytych w Irkuckie izdieljach kamiennogo perioda „Izw. Sib. Otd. Rus. Gieogr. Obszcz.“* T. III, str. 167—172. rkuck. 1873.

denuaskim. Zasluguja na uwage: Wiór zaszczerbiony u podstawy, przypominajacy niewykończone atypowe ostrze z trzonkiem (rys. 1), oraz atypowy noz półtylcowy (rys. 6). Dwa rylce łamańce, jeden podwójny (rys. 4), drugi pojedynczy, wykonany na fragmencie wióra, zaszczerbionego wzdłuż jednego boku szczerbami powierzchniowymi (rys. 5). Skrobacze wiórowe madleńskiego typu (rys. 7, 7 bis i 8), poza tem owalne podłużne, podwójne i pojedyncze, zaszczerbione szczerbami neolitycznymi (rys. 9—10); drobne skrobacze podkrążkowe, nieregularne, o charakterze tardenuaskim (rys. 11). Dość liczne drobne przekłuwacze wiórowe (rys. 2—3) oraz grube wiertniki. Wióry zaszczerbione wydłużonymi powierzchniowymi szczerbami. Rdzenie typu epipaleolitycznego. W kolekcji omawianej znajdują się również fragmenty narzędzi gładzonych z łupku zielonego. Surowiec krzemienno karboński, barwy białawej, żółtej i czerwonej.

Tabl. XIX, rys. 1—13. *Jelnia* (względnie Jelina), pow. muromski, gub. wladimirska. Kolekcja A. S. Uwarowa. Zbiory Muz. Historycz. w Moskwie.

Stanowisko wydmore na dyluwjalnej terasie *Oki*. Wyroby przewaznie wykonane z surowca karbońskiego. Nieliczne okazy są sporządzone z surowca narzutowego kredowego (?), dwa wióry z surowca ciemnego, nieprzezroczystego, jak ze stanowiska w Górze Puławskiej. Na podkreślenie zasługuje obecność *kilkunastu okazów wykonanych z typowego krzemienia górnoastarcckiego*, o odcieniu czerwono-czekoladowym i szarym, z charakterystyczną zawiesiną. Z krzemienia tego są wykonane dwa drobne epipaleolityczne ostrza *à cran* (rys. 2—3). Wyroby drobne. Przeważają cienkie i smukłe wióry typu tardenuasko-świdarskiego. Narzędzia nieliczne. Zwraca uwagę typowy prostokątny(?) nożyk tylcowy (złamany), przypominający analogiczne okazy z inwentarzy stanowisk wydmorewych syberyjskich (m. in. stan. Budun; tabl. XXIV, rys. 3—3a i in.). Z pozostałych narzędzi wymienić należy osiem ostrzy z trzonkiem typu świdarskiego (rys. 7—10), oraz dość liczne przekłuwacze wiórowe (rys. 4—6). Skrobaczy brak. Jeden odpadek rylcowy.

Tabl. XIX, rys. 14—24. *Swiatoje ozero*, pow. jęgorjewski, gub. moskiewska. Kolekcja B. A. Kuftina. Zbiory Inst. Autrop. im. D. N. Anuczina w Moskwie.

Stanowisko neolityczne, wydmore, nad jeziorem wyżej wymienionej nazwy. Odkryte w 1919 r. i eksploatowane w latach 1920—1924 przez B. A. Kuftina. Stanowisko typu Łjalowo.

Tabl. XXII—XXIII. Już podczas druku pracy niżej otrzymano od Prof. B. E. Petri pierwszą część jego „Atlasu paleolitu syberyjskiego”, zawierającą reprodukcje części wyrobów kamiennych oraz czterech harpunów ze stanowiska „Wiercholenskaja gora”. Ze względu na pierwszorzędne znaczenie tych materiałów, jakoteż małą dostępność samej publikacji, podaję kilka rysunków wyrobów kamiennych i harpunów, pochodzących z wyżej wymienionego stanowiska.

B. E. Petri: Sibirskij paleolit. Atlas. Cz. I. Angarskij paleolit. 20 tablic in 8°. Irkuck 1927.

Tabl. XXII. Rys. 1—2 — płaskie harpuny z rogu renifera z zadziorami naprzeciwglemi; grub. 7 mm. Rys. 3—4 — także harpuny z zadziorami naukosleglemi; grub 7 i 6 mm.

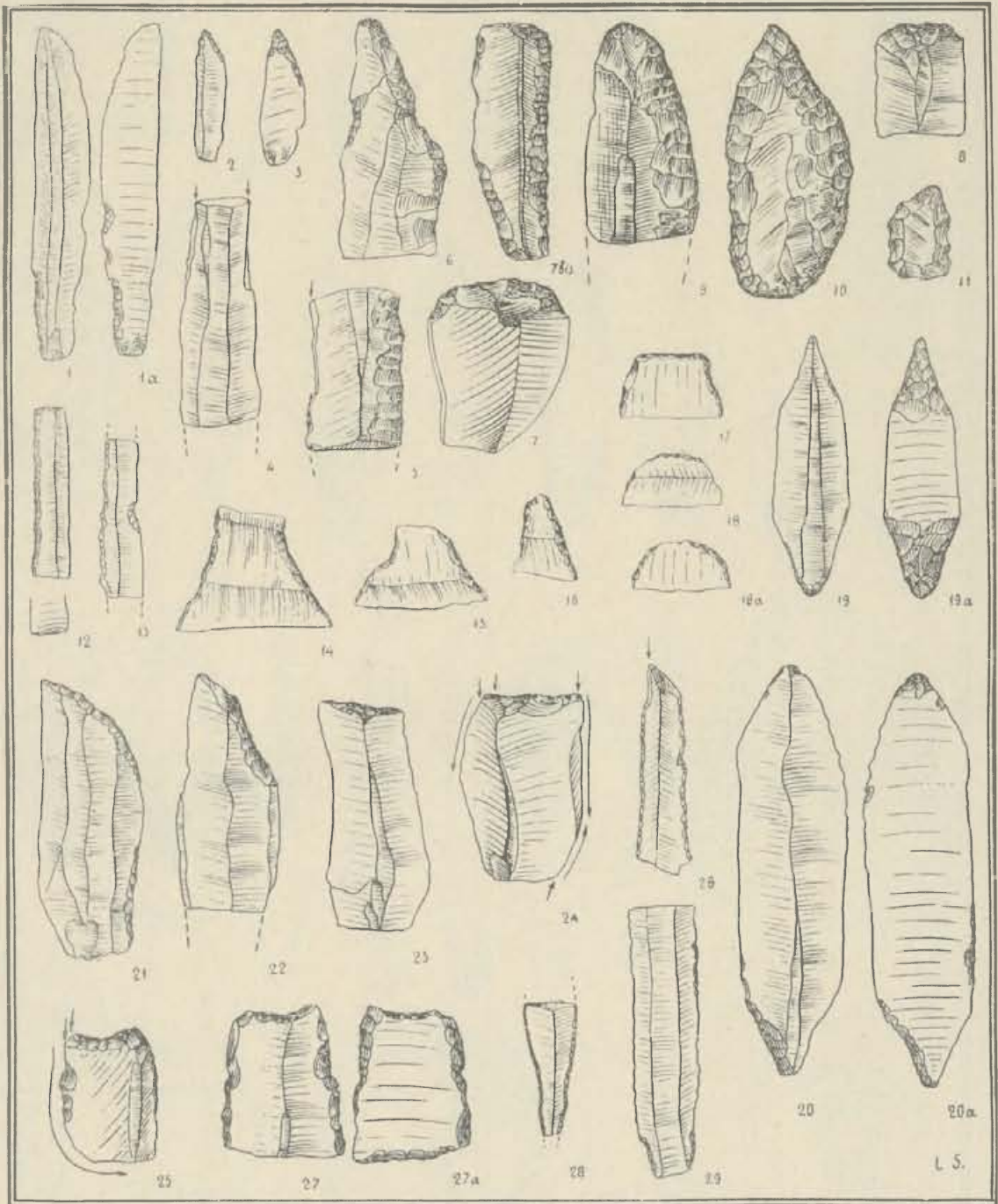
Tabl. XXIII. Rys. 5—7 — ostrza liściowate (Prof. Petri nazywa je ostrzami laurowatymi) w różnym stopniu wykończenia, obustronnie zaszczerbione, wykonane z łupku krzemionkowego. Grubość pierwszego okazu 11 mm, drugiego i trzeciego 12 mm. Do grupy ostrzy należą również dwa inne okazy — rys. 8—9, z których pierwszy przypomina ostrze wierzbowate. Grubość tego okazu 7 mm, grubość okazu drugiego 11 mm. Okaz przedstawiony na rys. 11 Prof. Petri nazywa „świdrem ręcznym” („kułacznoje świerło”) jest to ostrze ręczne trójkątne z piętka w postaci grubej partii otoczaka, z którego jest wykonane. Grubość okazu 28 mm. Rys. 10 — ostrze podkrążkowe obustronnie zaszczerbione (u Prof. Petri — „Skriebok s wypukłym krajem”) grub. 14 mm. Rys. 12 — drapacz wiórowy (u Prof. Petri — „skrobacz wysoki” — „skriebok wysokej formy”); grub. 14 mm. Rys. 13 — rdzeń płytkowaty widziany z boku rys. 13a — odłupnia tegoż. Prof. Petri okazy tego typu nazywa „skrobaczami — rdzeniami” („skriebkijadrysacza”).

Odnosnie narzędzi, nazwanych przez Prof. Petri „riezakami”, należy stwierdzić, iż okaz — rys. 2, reprodukowany na tabl. IV „Atlasu”, przedstawia fragment zepsutego dużego ostrza, względnie zgrzebla, obustronnie zaszczerbionego (por. str. 183, punkt 4).

Tabl. XXIV, rys. 1—29. Stanowisko *Budun*, na zach. wybrzeżu wyspy *Olchon* na *Bajkale*, w odległości około 300 km od Irkucka. Kolekcja P. P. Choroszych. Zbiory Muz. Historycz. w Moskwie.

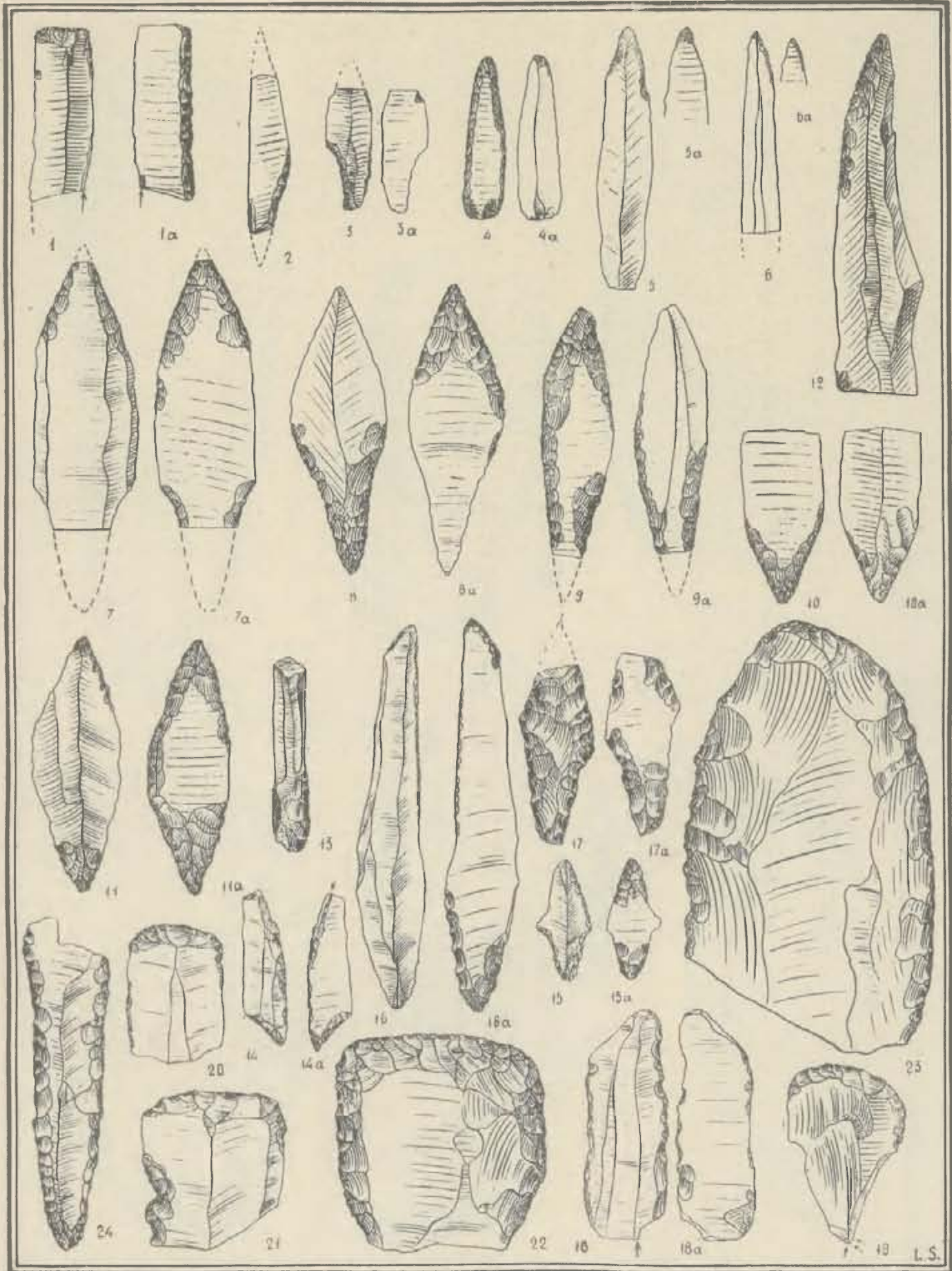
Stanowisko wydmore w zatoce, koło ulusu Budun. Materiał zebrany z powierzchni, mieszany. Znaczna część kolekcji znajduje się w Muzeum Naukowym w Irkucku (nr. inw 7638). Stanowisko odkrył w 1922 r. i wyeksploatował P. P. Choroszych.

Tablica XVIII. — Planche XVIII.

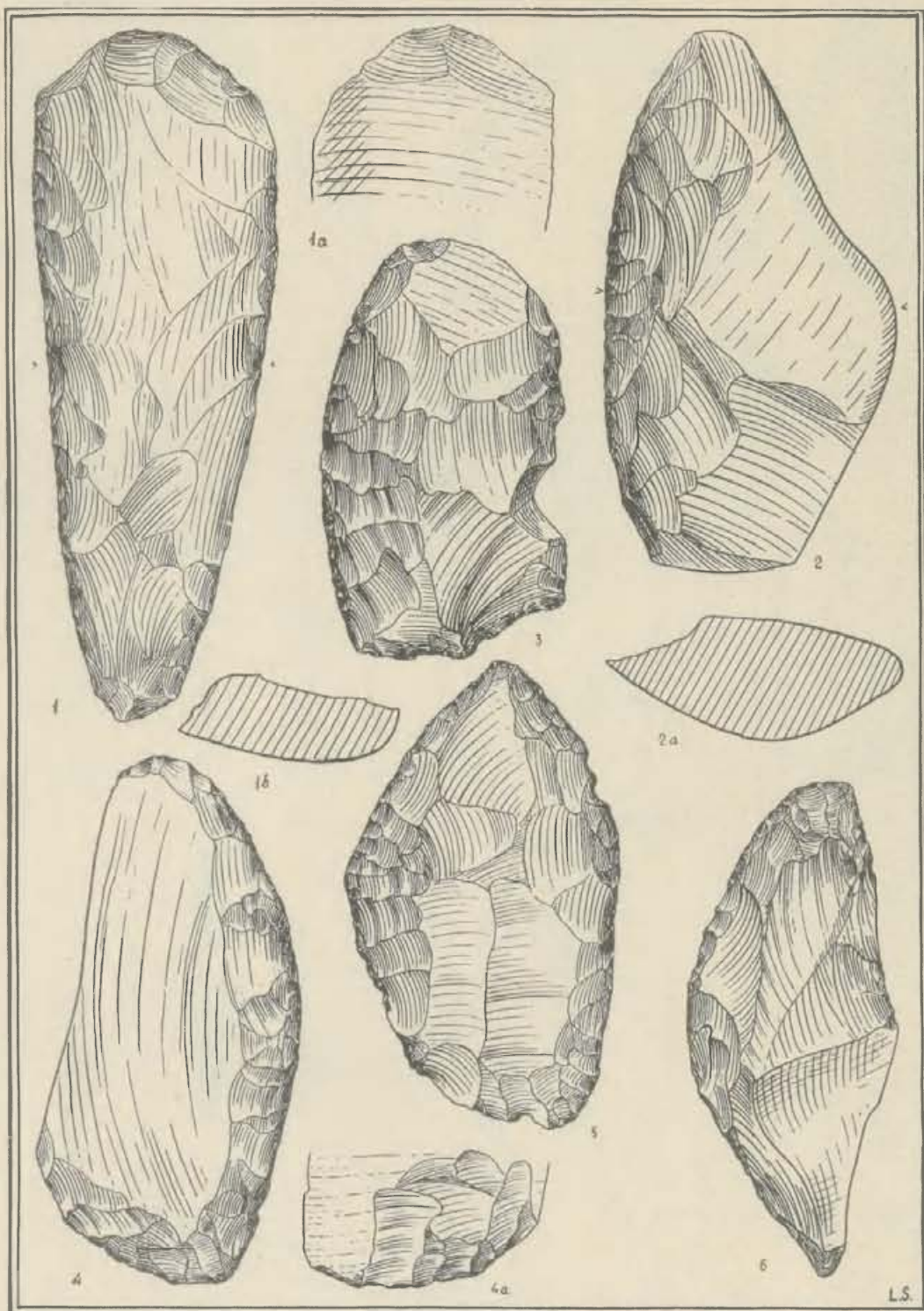

Nry 1—11. Stanowisko Horoszycha, pow. bałachniński. Zbiory B. S. Żukowa. Nr. 12—29. Stanowisko Pietrowskie, pow. iziumski. ^{1/1} w. n. — Les nos 1—11. Station Horochicha, distr. Bałachnin. Collection B. S. Joukoff. Nros 12—29. Station Pietrowskie, distr. Isioum. (Gr. nat.).

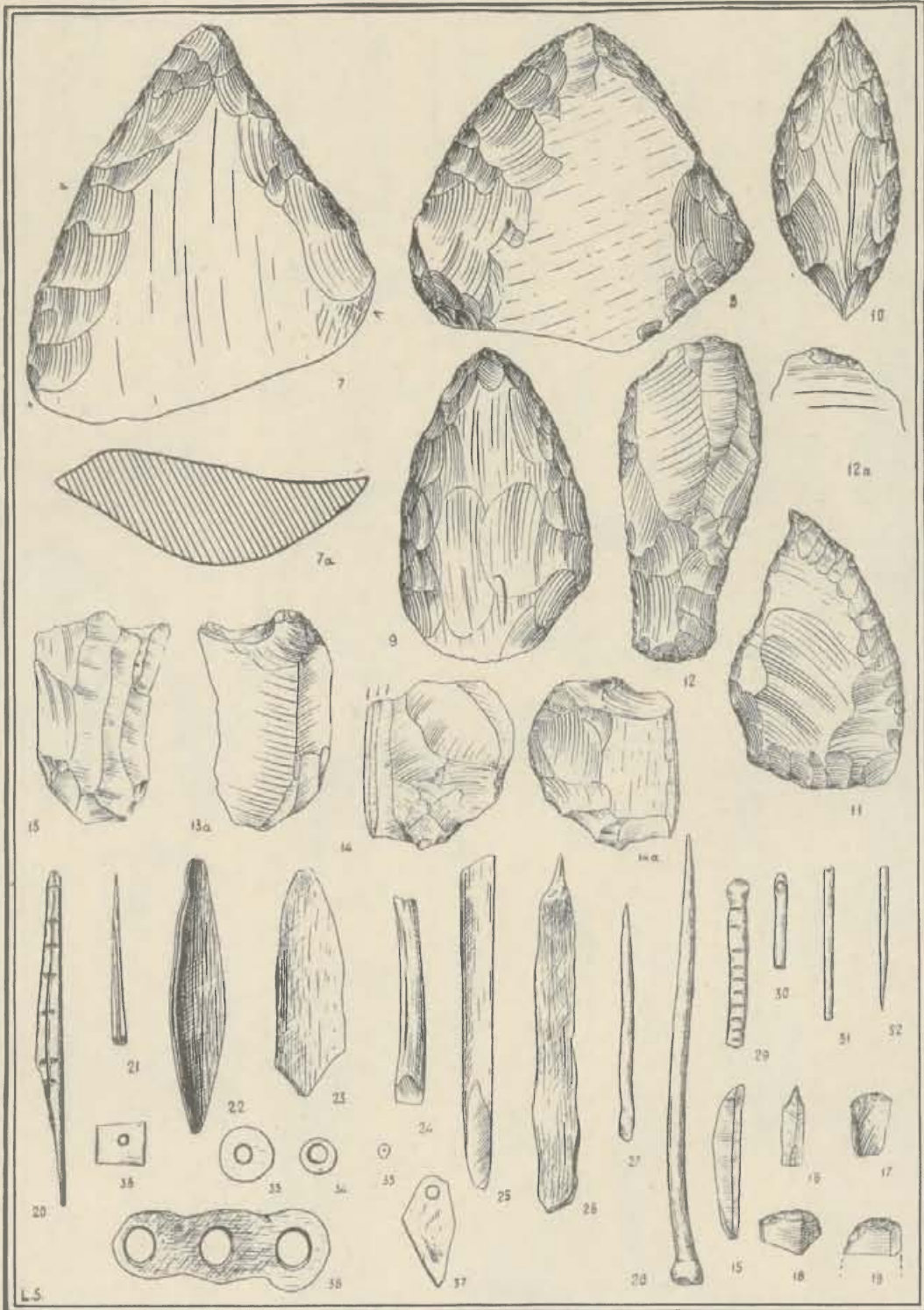
Tablica XIX. — Planche XIX.

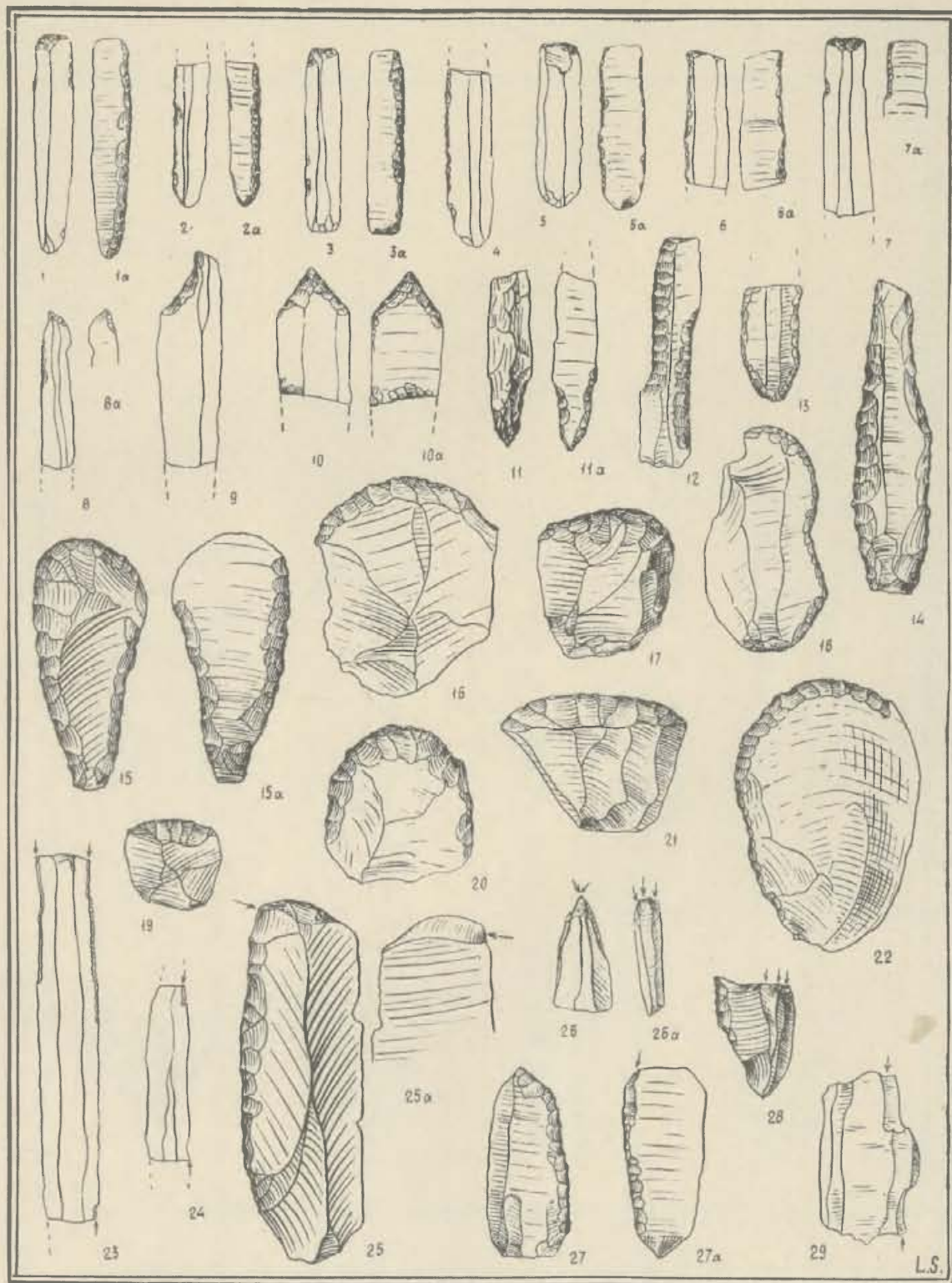
Nry 1—13. Stanowisko Jelnia, pow. muromski. Zbiory A. S. Uwarowa. Nry 14—24. Stanowisko Świateje Oziro, pow. jegorjewski. Zbiory B. A. Kuftina. $\frac{1}{2}$ w. n. — Les nos 1—13. Station Ielnia, distr. Mourom. Collection A. S. Ouvaroff. Les nos 14—24. Station Sviatoie Osiero, distr. Jegorieff. Collection B. A. Kouftin. (Gr. nat.).

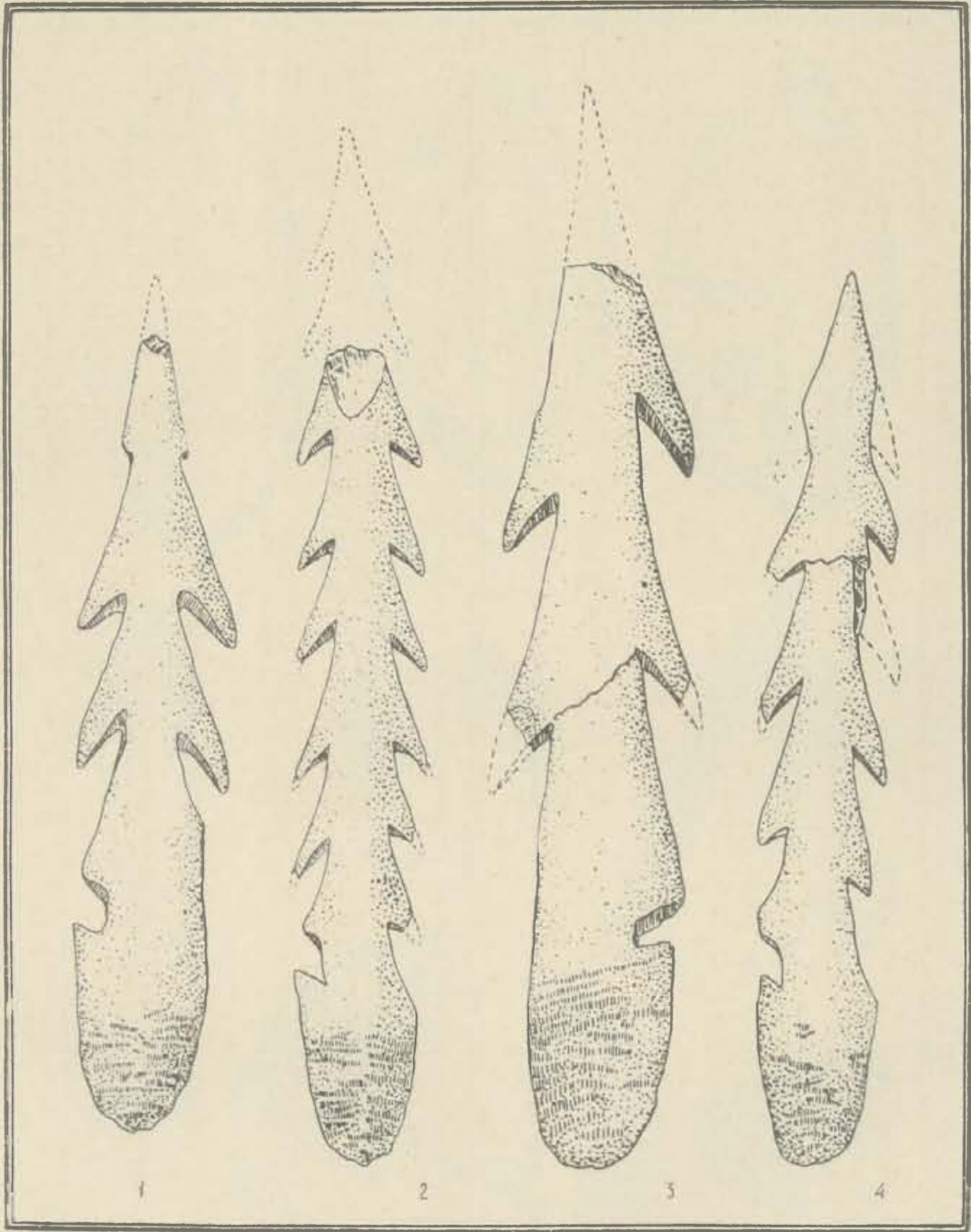
Afontowa Góra. Zbiory P. P. Sawenkowa. $\frac{2}{3}$ w. 1.
Afontova Gora, Collection P. P. Savenkoff. ($\frac{2}{3}$ gr. nat.).

Afontowa Góra. Nry 7—14 ze zbiorów I. T. Sawenkowa, nry 15—38 ze zbiorów N. K. Auerbacha i G. P. Sosnowskiego. $\frac{2}{3}$ w. n. — Les nros 7—14 de la collection S. T. Savenkoff, les nros 15—38 des collections N. K. Auerbach et G. P. Sosnovski. ($\frac{2}{3}$ gr. nat.).

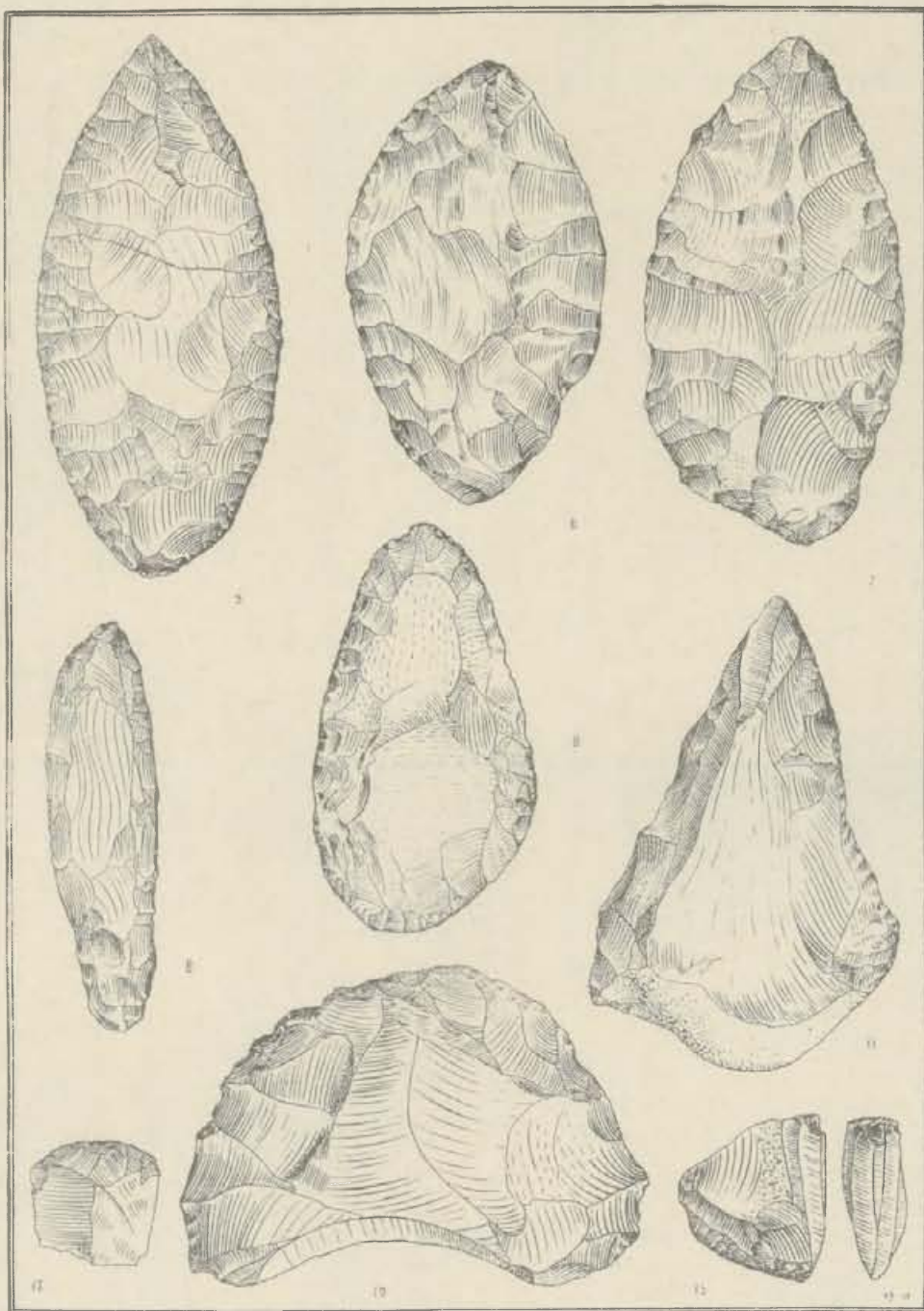

Stanowisko B u d u n na wyspie Olchon na Bajkale. Zbiory P. P. Choroszicha. $\frac{1}{1}$ w. n. — Station Boudon dans l'île d'Olkhon, lac de Baïkal. Collection P. P. Khorochikh. (Gr. nat.).

Stanowisko „Wiercholenskaja gora”. Według Prof. B. E. Petri. $\frac{1}{4}$ w. n.
Station „Wiercholenskaia gora”. D’après le prof. B. E. Petri. Gr. nat.

Tablica XXIII. — Planche XXIII.

Stanowisko „Wiercholenskaja gora“. Według Prof. B. E. Petri. $\frac{2}{3}$ w. n.
Station „Wjerkholenskaja gora“. D'après le prof. B. E. Petri. $\frac{2}{3}$ gr. nat.

